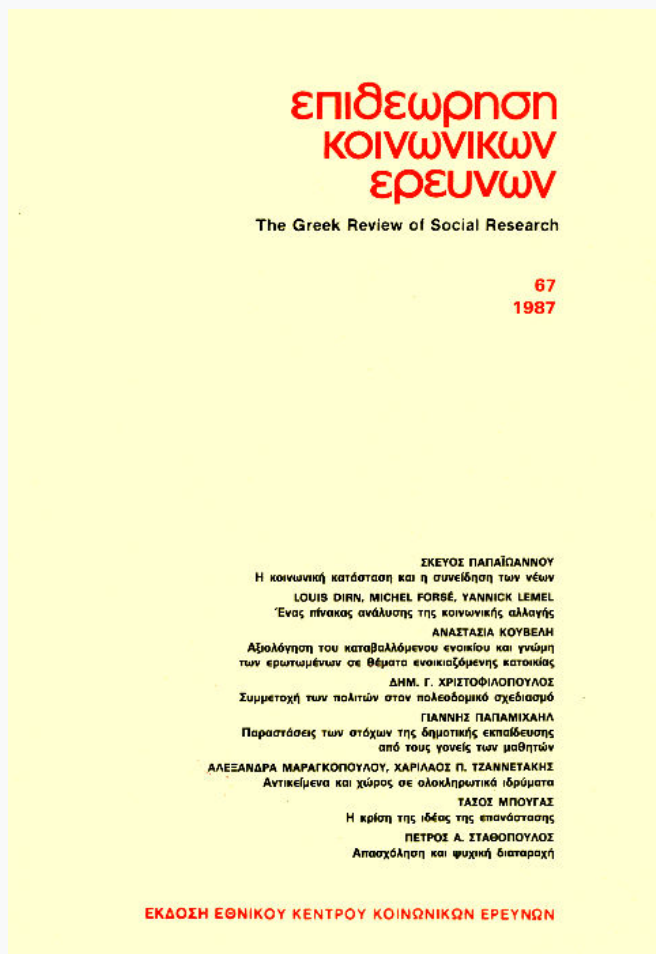

The Greek Review of Social Research

Vol 67 (1987)

67

Η κρίση της ιδέας της επανάστασης

Τάσος Μπουγάς

doi: [10.12681/grsr.794](https://doi.org/10.12681/grsr.794)

Copyright © 1987, Τάσος Μπουγάς

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Μπουγάς Τ. (1987). Η κρίση της ιδέας της επανάστασης. *The Greek Review of Social Research*, 67, 214–249. <https://doi.org/10.12681/grsr.794>

Τάσος Μπουγάς*

Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΙΔΕΑΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ**

Όποιος επιχειρεί να ασχοληθεί με το πρόβλημα της επανάστασης στη διττή της διάσταση ως ιδέας και πραγματικότητας, θεωρίας και πράξης, σχεδίου μετασχηματισμού της κοινωνίας και ιστορικής του πραγμάτωσης, προσκρούει αναγκαστικά σε δύο μείζονος σημασίας δυσκολίες. Η πρώτη είναι η δυσκολία τιθάσευσης του τεράστιου υλικού¹ που συσσωρεύσαν στο χώρο αυτό δύο αιώνες θεωρητικού στοχασμού και κοινωνικοπολιτικής πρακτικής.

* Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

** Οι βασικές ιδέες της παρούσας μελέτης ανακοινώθηκαν στο Συνέδριο «Πρόβλήματα σοσιαλισμού: θεωρία και πράξη» (Χανιά, 23-25 Ιουνίου 1985).

1. *Συνοπτική βιβλιογραφία:*

Hannah Arendt, *Über die Revolution*, Piper Verlag, Μόναχο 1974. Jean-Marie Benoist, *Marx est mort*, Παρίσι, Gallimard, 1970. Stefan Breuer, *Die Krise der Revolutionstheorie*, Syndikat, Frankfurt a/Main 1977. Cornelius Castoriadis, *L'institution imaginaire de la société*, Παρίσι, Le Seuil, 1975. Του ίδιου, *Το επαναστατικό πρόβλημα σήμερα*, εκδ. Π. Βέργος, Αθήνα 1976. Isaac Deutscher, *Die unvollendete Revolution*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt a/Main 1973. Michel Foucault, *Les mots et les choses*, Παρίσι, Gallimard, 1966. Karl Griewank, *Der neuzeitliche Revolutionsbegriff*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/Main 1973. Robert Heiss, *Utopie und Revolution*, Piper Verlag, Μόναχο 1973. Reinhart Koselleck, *Kritik und Krise*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/Main 1973. Του ίδιου, *Vergangene Zukunft*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/Main 1979. Kurt Lenk, *Theorien der Revolution*, Fink Verlag, UTB, Μόναχο 1973. Herbert Marcuse, *Der eindimensionale Mensch*, Luchterhand Verlag, Neuwied 1978. Του ίδιου, *Vernunft und Revolution*, Luchterhand Verlag, Neuwied 1982. Herbert Marcuse - Karl Popper, *Revolution oder Reform? Eine Konfrontation*, Kösel Verlag, Μόναχο 1976. Karl Marx, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung*, στο Karl Marx, *Werke in sechs Bänden*, hrsg. von Hans-Joachim Lieber und Peter Furth, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1975, Bd. I, 488-505. Karl Marx - Friedrich Engels, *Manifest der Kommunistischen Partei, ό.π.*, Bd. II, 816-858. Eugen Rosenstock, «Revolution als politischer Begriff in der Neuzeit», στο *Festgabe der Rechts- und Staatswiss. Fakultät in Breslau für Paul Heilborn*, Breslau 1931. Jean-Paul Sartre, «*Matérialisme et révolution*», στο *Situations III*, Παρίσι Gallimard, 1949, 135-225. Theodor Schieder (Hrsg.), *Revolution und Gesellschaft*, Herderbücherei, Freiburg i. Br., Βασιλεία - Βιέννη 1973. Franz Wilhelm Seidler, *Die Geschichte des Wortes Revolution*, Diss. Phill. Μόναχο 1955. Georges Sorel, *Réflexions sur la violence*, Παρίσι, Edit. Marcel Rivière, 1972. Ernst Topitsch, *Gottwerdung und Revolution*, Verlag Dokumentation, UTB, Μόναχο 1973.

Δεν θα αποπειραθώ να παρουσιάσω στην πληρότητά του το ευρύ φάσμα εκφάνσεων του επαναστατικού φαινομένου, εγχείρημα άλλωστε αδύνατο στα περιορισμένα πλαίσια της παρούσας μελέτης, αλλά, πιο μετριοφρόνα, να προτείνω μια σχηματική και αποσπασματική «ανάγνωσή» του, επισημαίνοντας μερικά καίρια σημεία στο πλέγμα αυτό θεωρητικών αναζητήσεων και ιστορικών εμπειριών που συνιστούν το πρόβλημα της επανάστασης.

Η δεύτερη δυσκολία έγκειται στο γεγονός, ότι το θέμα της επανάστασης περιβάλλεται κατά παράδοση από μιαν ατμόσφαιρα πολεμική που παρακωλύει την αντικειμενικότητα της ανάλυσης και τη νηφαλιότητα της κρίσης. Φορέας συγκινησιακού δυναμικού και αντικείμενο βίαιων αντιπαραθέσεων, προαγωγός αυθεντικών όρων ύπαρξης για τους επαναστάτες και πρόξενος ανεπανόρθωτων δεινών για τους αντεπαναστάτες, το θέμα αυτό στρατολογεί ανέκαθεν κατά προτίμηση το πάθος της πεποίθησης και όχι το λόγο της νηφάλιας θεώρησης. Τον τόνο έδωσε άλλωστε ο ίδιος ο Marx στα νεανικά του κείμενα. Γι' αυτόν η *κριτική*, που εκβάλλει στην επανάσταση, δεν είναι «πάθος του εγκεφάλου», αλλά αντίθετα ο «εγκέφαλος του πάθους».² Το αντικείμενό της είναι *εχθρός* της και αποβλέπει γι' αυτό όχι στην αναίρεσή του, αλλά στην *εξόντωσή* του.³ Το πάθος της κριτικής είναι η *αγανάκτηση* (Indignation), το κύριο έργο της η *καταγγελία* (Denunziation).⁴ Έτσι η κριτική δεν είναι πια αναμέτρηση ιδεών, αλλά *σύγκρουση και σύρραξη*, στην οποία προέχει να *πληγεί* ο αντίπαλος.⁵ Στο κλίμα αυτό βίαιων αντιμαχιών, εγκλήσεων και αντεγκλήσεων, λόγου και αντιλόγου των θιασωτών και των αντιπάλων της επανάστασης, η επιδίωξη αντικειμενικότητας είναι δύσκολο εγχείρημα.

1. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Επί δύο αιώνες τώρα η πολιτική σκέψη της Δύσης δεσπόζεται από την ιδέα της επανάστασης. Η εμφάνιση και ανάπτυξη της ιδέας αυτής συναρτάται άμεσα με την αυξημένη σπουδαιότητα και τον επείγοντα χαρακτήρα που απόκτησε από τον 18ο αιώνα και ύστερα το πρόβλημα της οργάνωσης και λειτουργίας της συλλογικής ζωής, αντικαθιστώντας προγενέστερες «προτεραιότητες» και πόλους αναφοράς της θεωρίας και της πράξης. Σε μια σχηματική θεώρηση της πορείας της δυτικής σκέψης, θα μπορούσαμε να πούμε πως το μακραίονο εγχείρημα «τιθάσευσης» της κοσμικής και της ανθρώπινης πραγ-

2. Ό.π., τ. Γ, σ. 491.

3. Ό.π.

4. Ό.π.

5. Ό.π., σ. 491-492.

ματικότητας διαρθρώνεται ουσιαστικά σε τρεις μεγάλες «εποχές» που αντιστοιχούν σε ισάριθμους δεσπόζοντες προβληματισμούς: την αναζήτηση του *Είναι*, που επιστρατεύει κατ' αποκλειστικότητα τη σκέψη της αρχαιότητας και του μεσαίωνα, διαδέχεται από τον Descartes και ύστερα η διερεύνηση του *Συνειδέαι*, όπου η σκέψη γίνεται *reflexio* σε ένα είδος αναδίπλωσης στον εαυτό της με σκοπό τη διακρίβωση των δυνατοτήτων και των ορίων της: από τον 18ο αιώνα, το κέντρο βάρους της θεωρητικής και πρακτικής δραστηριότητας του δυτικού ανθρώπου μετατοπίζεται στο πρόβλημα του *κοινωνικού Συνειναι*. Με άλλα λόγια, το *οντολογικό*, το *επιστημολογικό* και το *κοινωνικο-πολιτικό* πρόβλημα συνιστούν μίαν αλληλουχία θεωρητικών προτεραιοτήτων και καθοριστικών παραμέτρων του δυτικού πολιτισμού.⁶ Η ιδέα της επανάστασης ανήκει οργανικά στην τρίτη «εποχή» της δυτικής σκέψης.

Η μεγάλη δύναμη της επαναστατικής ιδέας έγκειται όχι στο θεωρητικό της περιεχόμενο καθ' εαυτό, αλλά στην τεράστια σαγήνη που ασκεί μιλώντας κατ' ευθείαν στο συγκινησιακό δυναμικό των μαζών. Η επαναστατική ιδέα έγινε μοχλός της ιστορίας όχι ως *έννοια*, αλλά ως *παράσταση* της μελλοντικής κοινωνίας, όχι ως *λόγος* αλλ' ως *μύθος*. Παραπέμπω εδώ στις ιδέες του Georges Sorel, του γάλλου θεωρητικού του συνδικαλισμού στις αρχές του αιώνα που, κατά παράδοξο τρόπο, επηρέασαν τόσο τον Λένιν όσο και τον Μουσολίνι.⁷ Για τον Sorel, ο μύθος στον οποίο υπάγονται η *γενική απεργία* των συνδικαλιστών και η *επανάσταση* του Marx,⁸ δεν είναι «περιγραφή πραγμάτων, αλλά έκφραση βούλησης»⁹ είναι μια οργανική, μη επιδεκτική αναιρέσεως και διάψευσης σύνθεση λογικών στοιχείων, παραστάσεων και εικόνων που φορτίζεται με ένα είδος ενστικτώδους δύναμης και στην οποία αποκρυσταλλώνονται τα συναισθήματα και οι προσδοκίες ενός λαού, ενός κόμματος ή μιας τάξης.¹⁰ Γενικότερα, ο μύθος υπό τη θρησκευτική και πολιτική του μορφή¹¹ καθορίζει σε τελευταία ανάλυση τη μοίρα των λαών: εκείνο που πρώτιστα συναγείρει τις μάζες και πυρακτώνει τη συλλογική βούληση δεν είναι η μεθοδικότητα του θεωρητικού στοχασμού και η αυστηρότητα των λογικών ανα-

6. Βλ. Helmut Seiffert, *Einführung in die Wissenschaftstheorie* Bd. I., C.H. Beck Verlag, Μόναχο 1971, σ. 22. Wilhelm Kamlah - Paul Lorenzen, *Logische Propädeutik. Vorschule des vernünftigen Denkens*, Bibliographisches Institut Mannheim/Wien/Zürich 1973, σ. 15-22. Τάσου Μπουγά, «Πρόβλημα κοσμοθεωρίας: η ιδέα του μέλλοντος», στο *ΑΡΙΑΔΝΗ. Επιστημολογική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης*, τ. 2, Ρέθυμνο 1984, σ. 200 σημ.

7. Πρβλ. Walter Theimer, *Der Marxismus*, Francke Verlag, UTB 258, Μόναχο 1976, σ. 195, 198.

8. Georges Sorel, *Réflexions sur la violence*, Παρίσι, Edit. Marcel Rivière et Cie, 1972, σ. 26.

9. *Ό.π.*, σ. 38.

10. *Ό.π.*, σ. 38-39, 149, 152, 153.

11. Βλ. το βιβλίο του Kurt Hübner, *Die Wahrheit des Mythos*, C.H. Beck Verlag, Μόναχο 1985.

λύσεων, αλλά η αμεσότητα της εικόνας και της παράστασης, σε ένα είδος έλλειψης, πέρα από τις διασκεπτικές διαδικασίες, όπου ενσαρκώνονται το ιδανικό και το όραμα ως έκφραση της ανθρώπινης επιθυμίας.¹² Ο μύθος υπό την έννοια αυτή δεν ασκεί πειθώ, αλλά εμψυά πεποίθηση, δεν λειτουργεί ως νόημα, αλλ' επιβάλλεται ως ενέργημα. Οι εκφράσεις «Το μεγάλο βράδυ», «Το αύριο που θα τραγουδά» ως χαρακτηρισμοί της επανάστασης δεν παραπέμπουν σε αφηρημένες έννοιες, αλλά σε συγκινησιακά φορτισμένες εικόνες και παραστάσεις που δρουν ως κίνητρα της επαναστατικής πράξης.

Τι είναι, όμως, επανάσταση;

Ο όρος έχει μια μακριά ιστορία. Η πρώτη, προ-πολιτική χρήση του είναι αστρονομική: *revolutio* σημαίνει αρχικά την κυκλική τροχιά των ουράνιων σωμάτων, ενέχει κατά συνέπεια το στοιχείο της επανάληψης, δηλαδή της συνεχούς επανόδου σε μια προηγούμενη κατάσταση. Η αστρονομική αυτή χρήση του όρου θα διατηρηθεί στον δυτικό χώρο επί αιώνες. Το πολύκροτο βιβλίο του Κοπέρνικου, που ήρθε να ανατρέψει τις γεωκεντρικές αντιλήψεις του μεσαίωνα και να εισαγάγει το ηλιοκεντρικό σύστημα, έφερε τον χαρακτηριστικό τίτλο: *De revolutionibus orbium coelestium* (1543). Σε μια δεύτερη φάση, θα σημειωθεί μια «φυσικο-πολιτική» ανασηματοδότηση του όρου μέσα από την αστρολογική του εκδοχή: η λέξη *revolutio* χρησιμοποιείται τώρα προς χαρακτηρισμό πολιτικών γεγονότων που ερμηνεύονται ως συνάρτηση της φυσικής τάξης, συνδέεται δηλαδή με συμβάματα της ανθρώπινης ιστορίας που φαίνονται να εξαρτώνται από τη θέση των ουράνιων σωμάτων. Με μια περίεργη σημασιολογική αντιστροφή, το πρόθεμα *re-* δεν υποδηλώνει πια την επανάληψη, αλλά τον αντίποδά της, δηλαδή το καινοφανές και νέο, τον μοναδικό και ανεπανάληπτο χαρακτήρα των ιστορικών συγκυριών. Η καθαρά πολιτική χρήση του όρου καθιερώνεται με την αγγλική επανάσταση του 1688 («Glorious Revolution»)¹³. Έκτοτε και μέχρι σήμερα, η εμνοιολογική του εμβέλεια δεν υπέστη βασικές μεταλλάξεις, αλλά μονάχα εμπλουτίστηκε και αποσαφηνίστηκε χάρη στο έργο του θεωρητικού στοχασμού και την εμπειρία της επαναστατικής πράξης.

Ας σημειωθεί, ότι και στην καθαρά πολιτική χρήση του όρου υπολανθάνει η πρωταρχική ιδέα της ανακύκλωσης, της επαναφοράς δηλαδή σε μια προηγούμενη κατάσταση, στοιχείο που εμπεριέχεται επίσης στην ελληνική λέξη: *revolution-επανάσταση* είναι σε τελευταία ανάλυση *παλινόρθωση* και *αποκατάσταση* μιας αρχέγονης τάξης που διαταράχθηκε στην ιστορική πορεία, αναζήτηση και επανεύρεση μιας αυθεντικής αρχής που εκφυλίστηκε

12. Πρβλ. Walter Theimer, *ό.π.*, σ. 210-213. Ernst Cassirer, *Der Mythos des Staates*, Artemis Verlag, Ζυρίχη - Μόναχο 1978, σ. 360-388.

13. Βλ. Kurt Lenk, *Theorien der Revolution*, Wilhelm Fink Verlag, UTB 165, Μόναχο 1973, σ. 12-13.

στις μεταγενέστερες ανασυνθέσεις του κοινωνικού είναι.

Ο συνοπτικότερος ορισμός της επανάστασης είναι η επιγραμματική διατύπωση που χρησιμοποιεί ο Hegel στη *Φιλοσοφία του δικαίου* προς χαρακτηρισμό της γαλλικής επανάστασης: «*ανατροπή της καθεστηκνίας τάξης*»,¹⁴ φράση που θα αναδιατυπωθεί στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* ως: «*βίαιη ανατροπή του κρατούντος κοινωνικού συστήματος*».¹⁵

Η επανάσταση αντιπροσωπεύει την πιο οξεία μορφή κρίσης μιας κοινωνίας, που απολήγει στην κατάρρευση της κρατούσας κοινωνικοπολιτικής τάξης και την αντικατάστασή της από μian άλλη. Σε μian ορισμένη ιστορική στιγμή, η εξέλιξη του υλικού και πνευματικού δυναμικού της κοινωνίας τείνει να υπερβεί τα όρια και τις δυνατότητες της παγιωμένης οργανωτικής της δομής, που δρα ως τροχοπέδη στην ανάπτυξη των ανερχόμενων νέων δυνάμεων. Η ρήξη των φραγμών που αντιπροσωπεύουν οι απαρχαιωμένοι κοινωνικοπολιτικοί θεσμοί είναι η έκβαση της κρίσης αυτής. Η επανάσταση είναι η στιγμή της σύγκρουσης του νέου με το παλιό, που παίρνει αναγκαστικά βίαιο χαρακτήρα. Η βία που συνοδεύει την επαναστατική έκρηξη κατανοείται ουσιαστικά ως *αντι-βία*, ως αντίδραση δηλαδή στην αρχική βία που χρησιμοποιεί το κράτουν σύστημα ως μέσο ανάσχεσης και καταστολής των νέων δυνάμεων. Η κατίσχυση της επανάστασης συνεπάγεται την εγκαθίδρυση μιας καινούργιας τάξης πραγμάτων, της οποίας τα κυριότερα εμφανή στοιχεία είναι η ανακατανομή της πολιτικής εξουσίας, η μεταβολή του καθεστώτος της ιδιοκτησίας και η αναδιάρθρωση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

Αναγκαία, αλλά όχι οπωσδήποτε ικανή συνθήκη για την έκρηξη της επανάστασης είναι η σύγκλιση και ταυτόχρονη εμφάνιση σε μian ορισμένη ιστορική στιγμή αντικειμενικών και υποκειμενικών παραγόντων. *Αντικειμενικοί παράγοντες* είναι η προϋούσα διάβρωση της ισχύουσας κοινωνικοπολιτικής τάξης σε συνδυασμό με την άνοδο νέων δυνάμεων ικανών να αναλάβουν την ανασύνθεση του φθαρμένου κοινωνικού ιστού πάνω σε καινούργιες βάσεις. *Υποκειμενικοί παράγοντες* είναι η συνειδητοποίηση των αντικειμενικών αυτών δεδομένων από τους φορείς των νέων δυνάμεων και η αυτοσυναίσθηση των τελευταίων ως *ιστορικού υποκειμένου* στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία. Την ανάγκη σύζευξης υποκειμενικών και αντικειμενικών όρων, ιδέας και πραγματικότητας, συνείδησης και κοινωνικού είναι ως απαραίτητης προϋπόθεσης της επανάστασης υπογραμμίζει η εγγελιανίζουσα διατύπωση του Marx: «Δεν αρκεί να τείνει η ιδέα προς την πραγματοποίηση, πρέπει και η πραγματικότητα να τείνει προς την ιδέα».¹⁶

Η επαναστατική διαδικασία δεν τίθεται σε κίνηση παρά όταν συντελε-

14. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, στο G.W.F. Hegel, *Werke in zwanzig Bänden*, Suhrkamp Verlag, Theorie Werkausgabe Frankfurt a/Main 1970-71, τ. VII, σ. 400.

15. Karl Marx, *ό.π.*, τ. II, σ. 858.

16. *Ό.π.*, τ. I, σ. 498-499.

σθεί η προαγωγή μιας συγκεκριμένης κοινωνικής τάξης σε προνομιακό φορέα της επαναστατικής ιδέας και η, έστω προσωρινή, ταύτισή της με την ολόκληρη της κοινωνίας, που αναγνωρίζει σ' αυτήν τον εκπρόσωπο των συμφερόντων της και τον διερμηνέα των προσδοκιών της. Παραθέτω ένα κείμενο του Marx από την *Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου*, όπου εκτίθενται οι βασικές συνιστώσες του επαναστατικού φαινομένου στην οργανική τους σύζευξη:

«Καμιά τάξη της αστικής κοινωνίας δεν μπορεί να αναλάβει το ρόλο αυτό [του υποκειμένου της επαναστατικής πράξης] χωρίς νά προκαλέσει ένα ρεύμα ενθουσιασμού στους κόλπους της και στις μάζες, ένα ρεύμα μέσα στο οποίο η τάξη αυτή συναδερφώνεται και συντήκεται με ολόκληρη την κοινωνία, που ταυτίζεται μαζί της και την αναγνωρίζει ως τον *καθολικό εκπρόσωπό* της. Μέσα στο ρεύμα αυτό, οι αξιώσεις και τα δικαιώματα της ιδιαίτερης τάξης είναι στην πραγματικότητα δικαιώματα και αξιώσεις της ίδιας της κοινωνίας, που βρίσκει σ' αυτήν τον εγκέφαλο και την καρδιά της. Μονάχα στο όνομα των καθολικών δικαιωμάτων της κοινωνίας μπορεί μια ιδιαίτερη τάξη να διεκδικήσει την καθολική εξουσία. Ωστόσο, για να κατακτήσει η τάξη αυτή το ρόλο χειραφέτησης και να χρησιμοποιήσει πολιτικά τις άλλες σφαίρες της κοινωνίας προς ίδιο όφελος, δεν επαρκούν ο επαναστατικός δυναμισμός και η πνευματική αυτοπεποίθησή της. Για να συμπέσει η *επανάσταση ενός λαού με τη χειραφέτηση μιας ιδιαίτερης τάξης* της αστικής κοινωνίας, για να γίνει ένα στρώμα ο εκπρόσωπος όλων των στρωμάτων, γι' αυτό χρειάζεται αντίστροφα να συγκεντρωθούν όλες οι ελλείψεις της κοινωνίας σε μια άλλη τάξη που να είναι η τάξη του καθολικού σκανδάλου, η ενσάρκωση του καθολικού φραγμού, το *κραυγαλέο έγκλημα* ολόκληρης της κοινωνίας, σε βαθμό που η απελευθέρωση από τη σφαίρα αυτή να είναι καθολική αυτο-απελευθέρωση. Για να γίνει μια τάξη η *κατ' εξοχήν* τάξη της απελευθέρωσης, χρειάζεται αντίστροφα να γίνει μια άλλη τάξη η τάξη της κατάφωρης καταπίεσης. Η αρνητική καθολική σημασία της γαλλικής αριστοκρατίας και του γαλλικού κλήρου καθόριζε τη θετική καθολική σημασία της *αστικής τάξης*, που ήταν συνάμα ταξικός συγγενής και αντίπαλός τους.

...[Η κοινωνική τάξη που γίνεται έτσι υποκείμενο της επανάστασης, κατέχει] την ευρύτητα εκείνη της ψυχής που ταυτίζεται, έστω και στιγμιαία, με τη λαϊκή ψυχή, τη μεγαλοφυΐα εκείνη που δίνει στην υλική δύναμη του ενθουσιασμού της πολιτικής βίας, την επαναστατική εκείνη τόλμη που εκσφενδονίζει στον αντίπαλο το περήφανο σύνθημα: «*Δεν είμαι τίποτα, κι όμως θά 'πρεπε νά 'μουν το παν*».¹⁷

17. Ό.π., τ. I, σ. 500-501.

Το επαναστατικό εγχείρημα υπό τη διττή του μορφή ως κατάλυσης της κρατούσας κοινωνικοπολιτικής τάξης και εγκαθίδρυσης μιας καινούργιας υπακούει σε ένα *ηθικό αίτημα* που λειτουργεί ως κανονιστική αρχή και ύστατος λόγος δικαίωσής του. Το αίτημα αυτό είναι η δημιουργία αυθεντικών όρων ανθρώπινης ύπαρξης, η διασφάλιση της απρόσκοπτης πραγματοποίησης των δυνατοτήτων του ατόμου, με μια λέξη η επίτευξη της *απελευθέρωσης του ανθρώπου*, στην ευρύτερη δυνατή εκδοχή του όρου, στα πλαίσια της κοινωνίας. Τα ιδιαίτερα στοιχεία που συνθέτουν το φάσμα του επαναστατικού φαινομένου: η σύγκλιση υποκειμενικών και αντικειμενικών παραγόντων σε μια προνομιακή ιστορική στιγμή, που οδηγεί στη ρήξη της κοινωνικής συνείδησης, η επαναστατική βία, η συγκεκριμένη μορφή και η διαδικασία της επαναστατικής πράξης, δεν αποκτούν την πραγματική τους σημασία παρά υπό το φως του ηθικού αυτού αιτήματος.

Ας σημειωθεί εδώ παρενθετικά, ότι αν, όπως εκτέθηκε προηγουμένως, η επανάσταση είναι ένα κατ' εξοχήν *ενδο-κοινωνικό φαινόμενο* που αφορά τον εξοβελισμό των δυσλειτουργιών του κοινωνικού μηχανισμού, η χρήση του όρου προς χαρακτηρισμό εθνικών εξεγέρσεων που αποβλέπουν στην εκδίωξη ενός ξένου κατακτητή και την επανάκτηση της εθνικής ταυτότητας ενός εξανδραποδισθέντος λαού, είναι εσφαλμένη. Από την άποψη αυτή, η εθνεγερσία του 1821 που οδήγησε στην ίδρυση του νεότερου ελληνικού κράτους, δεν είναι επανάσταση, αλλά *απελευθερωτικό κίνημα* και αγώνας ανεξαρτησίας.

2. ΟΙ ΚΛΑΣΙΚΕΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ

Την ιστορία της ανθρωπότητας από την αρχαιότητα ως σήμερα διατρέχει μια ολόκληρη αλυσίδα από επαναστάσεις, οι περισσότερες από τις οποίες αποτέλεσαν αποφασιστικές τομές στην ιστορική ροή και των οποίων ο ρυθμός συνχρότητας επιταχύνεται όσο πλησιάζουμε στις μέρες μας. Η εξέγερση των σκλάβων υπό τον Σπάρτακο στην αρχαία Ρώμη, ο πόλεμος των γερμανών χωρικών στα χρόνια της Μεταρρύθμισης, η αγγλική επανάσταση του 1688, η γαλλική επανάσταση του 1789, το κύμα των ευρωπαϊκών επαναστάσεων του 1848, η παρισινή Κομμούνα του 1871, η ρωσική επανάσταση του 1917, η κινεζική επανάσταση του 1949, για να περιοριστούμε στις κυριότερες, ανήκουν στην εντυπωσιακή αυτή αλυσίδα. Δύο απ' αυτές, οι «κλασικές» λεγόμενες επαναστάσεις, η γαλλική και η ρωσική, έδωσαν την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του στο νεότερο και σύγχρονο κόσμο και καθορίζουν έκτοτε το ιστορικό γίγνεσθαι.

Α.— Η *γαλλική επανάσταση* κατέλυσε τη μακραίωνη κυριαρχία του φεουδαρχικού απολυταρχισμού και εγκαθίδρυσε μια καινούργια κοινωνικο-

πολιτική τάξη που συνιστά τον ακρογωνιαίο λίθο των νεότερων κοινωνιών. Μεγαλειώδες γεγονός κοσμοϊστορικής εμβέλειας, η γαλλική επανάσταση ήταν έργο της ανερχόμενης αστικής τάξης, στα χέρια της οποίας περιήλθε χάρη σ' αυτή η πολιτική και οικονομική εξουσία, ενώ κατείχε ήδη άλλες καίριες θέσεις στους μηχανισμούς του καταρρέοντος απολυταρχικού καθεστώτος.

Οι θεωρητικές αρχές πάνω στις οποίες στηρίχτηκε το έργο αυτό, πήγαν από τις φιλοσοφικές ιδέες του 18ου αιώνα και βρήκαν την πιο σαφή και επίσημη διατύπωσή τους στη *Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη* («Déclaration des droits de l'homme et du citoyen», 26 Αυγούστου 1789) που τοποθετήθηκε ως προμετωπίδα του Συντάγματος της επανάστασης. Οι αρχές αυτές, που χαρακτηρίζονται ως «φυσικά, αναπαλλοτρίωτα και ιερά δικαιώματα του ανθρώπου»,¹⁸ είναι η ελευθερία και η ισότητα, η ιδιοκτησία, η ασφάλεια και η αντίσταση στην καταπίεση,¹⁹ η εθνική κυριαρχία ως πηγή κάθε εξουσίας,²⁰ ο νόμος ως έκφραση της γενικής θέλησης και κανόνας ισότητας,²¹ η ελευθερία της συνείδησης²² και η ελεύθερη διακίνηση των ιδεών.²³ Οι αρχές αυτές, που βρήκαν ευρεία διάδοση στον ευρωπαϊκό χώρο χάρη στους επαναστατικούς και τους ναπολεόντειους πολέμους και ενέπνευσαν τα απελευθερωτικά κινήματα του 19ου αιώνα, έγιναν η εδραία βάση πάνω στην οποία οικοδομήθηκε η λεγόμενη *αστική κοινωνία* (bürgerliche Gesellschaft).

Το έργο της γαλλικής επανάστασης είναι η πηγή και ο λόγος δικαίωσης των *τυπικών ελευθεριών* του ατόμου, η αναγνώριση και διασφάλιση των οποίων κατακτήθηκε μέσα από σκληρούς κοινωνικούς αγώνες που σημάδεψαν τους νεότερους χρόνους. Η *Διακήρυξη* και ο *Ναπολεόντειος κώδικας* (Code Civil), επαναστατικό και μετεπαναστατικό προϊόν της έκρηξης του 1789, έγιναν έκτοτε σταθερά θεμέλια και μόνιμοι άξονες αναφοράς του «Κράτους δικαίου» (Rechtsstaat) των νεότερων δημοκρατιών.

Η τεράστια σημασία της γαλλικής επανάστασης ως βαθιάς τομής στην παγκόσμια ιστορία που άλλαξε εκ βάθρων τη μορφή των νεότερων κοινωνιών, δεν διέφυγε την προσοχή μεγάλων πνευμάτων της εποχής, όπως ο Kant και ο Hegel. Αναφέρω χαρακτηριστικά τις αποτιμήσεις του Hegel:

«Από τότε που ο ήλιος βρίσκεται στο στερέωμα και οι πλανήτες περιστρέφονται γύρω του, δεν συνέβη ποτέ να ανατρέψει ο άνθρωπος την τάξη του κόσμου και να φτιάξει την πραγματικότητα σε συμφωνία με τη σκέψη. Πρώτος ο Αναξαγόρας είχε πει ότι ο νους διέπει τον κόσμο· αλ-

18. Προοίμιο.

19. Άρθ. 1, 2, 4, 17.

20. Άρθ. 3.

21. Άρθ. 6.

22. Άρθ. 10.

23. Άρθ. 11.

λά τώρα μόνο μπόρεσε ο άνθρωπος να καταλάβει, ότι η σκέψη πρέπει να διέπει την πνευματική πραγματικότητα. Το γεγονός αυτό ήταν σαν μια λαμπρή ανατολή ηλίου. Όλα τα σκεπτόμενα όντα συνεδόρασαν την εποχή αυτή. Μια τεράστια συγκίνηση κυριάρχησε στην περίοδο εκείνη, μια ενθουσιώδης πνευματική φρικιάση διαπέρασε τον κόσμο, σαν να συντελέστηκε επιτέλους η πραγματική συμφιλίωση του θείου με τον κόσμο». ²⁴

Ο Albert Soboul τελειώνει το δίτομο έργο του *Ιστορία της γαλλικής επανάστασης* με τις εξής παρατηρήσεις:

«Η γαλλική επανάσταση βρίσκεται στο κέντρο της ιστορίας του σύγχρονου κόσμου, στο σταυροδρόμι των διάφορων κοινωνικών και πολιτικών ρευμάτων που δίχασαν και διχάζουν ακόμα τα έθνη. Κόρη ενθουσιασμού, πυρακτώνει τους ανθρώπους με την ανάμνηση των αγώνων για ελευθερία και ανεξαρτησία και με το όνειρο μιας αδερφικής ισότητας, ή προκαλεί το μίσος τους. Κόρη των φώτων, συγκεντρώνει τις επιθέσεις των προνομίων και της παράδοσης, ή σαγηνεύει το νου με την τεράστια προσπάθειά της να οργανώσει την κοινωνία πάνω σε λογικά θεμέλια. Μόνιμο αντικείμενο θαυμασμού ή τρόμου, η γαλλική επανάσταση ζει αδιάλειπτα στη συνείδηση των ανθρώπων». ²⁵

Β. — Πιο κοντά στις μέρες μας, η *οκτωβριανή επανάσταση* του 1917 κατέλυσε το τσαρικό καθεστώς που κρατούσε δέσμια σε απαρχαιωμένες σοσιαλικές δομές μια ανανή αυτοκρατορία. Έργο ενθουσιασμού και εσκεμμένης επαναστατικής στρατηγικής, σχεδίασε την απαρχή και έθεσε τις βάσεις μιας *σοσιαλιστικής κοινωνίας*, επιβάλλοντας την κατάργηση των κληρονομικών προνομίων, την κολεκτιβοποίηση της γης και την κρατικοποίηση των μέσων παραγωγής. Από τις *10 μέρες που συγκλόνησαν τον κόσμο* (John Reed) προήρθε μια άλλη, στους αντίποδες της αστικής, κοινωνικοπολιτική τάξη που, αρχικά περιορισμένη στα όρια μιας χώρας, επεξέτεινε κατόπιν την κυριαρχία της σε ολόκληρη την Ανατολική Ευρώπη χάρη στις γεωπολιτικές ανακατατάξεις που προκάλεσε ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος. Σήμερα η Σοβιετική Ένωση, που οικοδομήθηκε πάνω στις αρχές τις οκτωβριανής επανάστασης, έγινε η άλλη, δίπλα στις Ηνωμένες Πολιτείες, παγκόσμια υπερδύναμη, ενώ η σφαίρα επιρροής της σοσιαλιστικής κοινωνίας απλώνεται σε ολόκληρη σχεδόν την υφήλιο.

Αν η γαλλική επανάσταση ήταν η εφαρμογή και πραγματοποίηση των

24. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, ό.π., τ. XII, σ. 529. Πρβλ. επίσης: Jean Hyppolite, *Etudes sur Marx et Hegel*, Παρίσι, Marcel Rivière, 1955, σ. 45-81. Πρβλ. Immanuel Kant, *Werke in sechs Bänden*, hrsg. von Wilhelm Weischedel, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1975, τ. VI, σσ. 358, 361.

25. Albert Soboul, *Histoire de la Révolution française*, Παρίσι, Gallimard, Coll: «idées», 1979, τ. 2, σ. 369-370.

αρχών του *Διαφωτισμού*, η ρωσική επανάσταση ήταν η εφαρμογή και πραγματοποίηση των αρχών του *ιστορικού υλισμού*, ο οποίος αυτοκατανοήθηκε ως κληρονόμος και συνεχιστής του έργου του Λόγου που εγκαινίασε ο Διαφωτισμός. Αν φορέας της επανάστασης του 1789 ήταν η *αστική τάξη*, φορέας της επανάστασης του 1917 —τουλάχιστον στις προθέσεις και τις διακηρύξεις της και λιγότερο στην πραγματικότητα— ήταν η *εργατική τάξη*, το *προλεταριάτο*, προορισμός του οποίου είναι, *εξ ορισμού*, σύμφωνα με τις αντιλήψεις του Marx, η κατάργηση της ταξικής κοινωνίας και κατά συνέπεια και η *αυτοκατάργησή* του.²⁶ Αν η γαλλική επανάσταση θεμελίωσε την *αστική δημοκρατία*, η ρωσική επανάσταση έθεσε τις βάσεις της *σοσιαλιστικής δημοκρατίας*, προσωρινού κοινωνικοπολιτικού μορφώματος που έχει ως αντικειμενικό στόχο την αυθυπέρβαση και τελείωσή του στην οριστική μορφή οργάνωσης της συλλογικής ζωής, την κομμουνιστική κοινωνία.

Η ρωσική επανάσταση τοποθετείται ουσιαστικά στην ευθεία γραμμή της γαλλικής, της οποίας θέλησε να επωμισθεί την κληρονομιά και να ολοκληρώσει το ημιτελές έργο. Η έκρηξη του 1789 έθεσε το επαναστατικό της πάθος κατά προτεραιότητα στην υπηρεσία της *ελευθερίας*, της πρώτης αρχής του τριπτύχου «Liberté, Egalité, Fraternité» (ελευθερία, ισότητα, αδερφοσύνη) που υιοθέτησε ως σύνθημά της. Η προλεταριακή επανάσταση αποδύθηκε κατά κύριο λόγο στον αγώνα για την πραγματοποίηση της δεύτερης αρχής, της *ισότητας* (égalité)^{26α}, δηλαδή της *κοινωνικής δικαιοσύνης*. Η πρώτη αρχή είναι η *τυπική και αφηρημένη αναγνώριση* της αναντικατάστατης αξίας και των απαράγραπτων δικαιωμάτων του ατόμου, που θέτει τις βάσεις της έννομης τάξης. Η δεύτερη αρχή αντιπροσωπεύει την *ουσιαστική και συγκεκριμένη πραγματοποίηση* της πρώτης: έργο δικαιοσύνης είναι η παροχή στα άτομα ίσων όρων και μέσων προς πραγματοποίηση των δυνατοτήτων τους, αλλιώς η ελευθερία παραμένει νεκρό γράμμα και κενή δεοντολογία. Η τρίτη αρχή του τριπτύχου, η *αδερφοσύνη* (fraternité), που προέρχεται ουσιαστικά από τη χριστιανική βιοθεωρία, είναι μια «οριακή ιδέα»: εκφράζει την ιδεατή κατάσταση μιας οριστικά «ειρηνεμένης» κοινωνίας ως πραγματοποίηση υπό εκκοσμιευμένη μορφή της χριστιανικής αγάπης, πέρα από την ιστορική της αποτυχία. Ως ενσάρκωση της οριακής αυτής ιδέας κατανοείται η κομμουνιστική κοινωνία.

3. ΟΙ ΠΑΡΑΧΑΡΑΞΕΙΣ ΤΩΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΝ

Σήμερα —και εδώ είναι η άλλη όψη του νομίσματος— 200 χρόνια μετά την αστική επανάσταση και 70 μετά την προλεταριακή, τα κοινωνικοπολιτικά

26. Karl Marx, *ό.π.*, τ. II, σ. 843.

26α. *Ό.π.*, τ. I, σ. 617.

συστήματα που προέκυψαν από την κατίσχυση των επαναστατικών κινημάτων έχουν περιέλθει σε βαθιά κρίση: υπό το φως των ιστορικών εμπειριών που συσσωρεύτηκαν στο διάστημα αυτό, κοινή είναι η διαπίστωση ότι «οι επαναστάσεις δεν τήρησαν τις υποσχέσεις τους». Η συνειδητοποίηση της κρίσης αυτής του μετεπαναστατικού κόσμου οδήγησε συνακόλουθα στην *αμφισβήτηση της επανάστασης* ως «βασιλικής οδού» εγκαθίδρυσης μιας δικαιοτερης κοινωνίας.

Οι παρεκκλίσεις από τις βασικές αρχές, οι δυσπλασίες και «δυστελεολογίες» των επαναστάσεων που οδήγησαν στην «έκπτωση» από το αρχικό ιδέωδες, είναι βαρύνουσας σημασίας. Περιορίζομαι εδώ στην επισήμανση των κυριότερων.

A.— Η *γαλλική επανάσταση* υπηρέτησε ουσιαστικά την αστική τάξη, δεν έκαμε κοινωνικό των επιτευγμάτων της τη συντριπτική πλειοψηφία του λαού.²⁷ Η «προδοσία» αυτή του επαναστατικού ιδεώδους προκάλεσε, ήδη στη διάρκεια της επανάστασης, τις ριζοσπαστικές θέσεις του Marat²⁸ και το κίνημα του Babeuf, του «πρώτου κομμουνιστή στην ιστορία της Γαλλίας».²⁹ Ο εκφυλισμός της επανάστασης ακολούθησε στη συνέχεια έναν επιταχυνόμενο ρυθμό: τη ρεπουμπλικανική τάξη αντικατέστησε η δικτατορία ενός νικηφόρου στρατηγού, τη θέση του κατατομηθέντος βασιλιά πήρε ένας αυτοκράτορας, οι αγώνες επιβίωσης της επανάστασης έγιναν κατακτητικοί πόλεμοι που ανέβασαν στους θρόνους των ηττημένων λαών τους νέους προνομιούχους της ναπολεόντειας τάξης. Η παλινόρθωση των Βουρβόνων ήρθε να θέσει τέρμα στην ταραγμένη αυτή περίοδο, ενώ οι επαναστατικές ιδέες δεν βρήκαν το δρόμο της ιστορικής τους δικαίωσης παρά αργά και διστακτικά, μέσα από καινούργιες αναστατώσεις και επαναστάσεις.

Το σημαντικότερο: η συσσώρευση της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας στα χέρια της αστικής τάξης που προήχθη σε κυρίαρχη κοινωνική τάξη μέσα από τους κλυδωνισμούς της γαλλικής επανάστασης, οδήγησε στη θεμελίωση και ανάπτυξη του *καπιταλισμού* ως δεσπόζοντος οικονομικοπολιτικού συστήματος του δυτικού κόσμου. Η αστική δημοκρατία συνέδεσε αδιάσπαστα τη μοίρα της με τον καπιταλισμό, σε μια ιδιότυπη σχέση αλληλεξάρτησης και συμπόρευσης: η αστική δημοκρατία έγινε η *θεωρητική δικαίωση* του καπιταλισμού, ο καπιταλισμός η *εμπειρική επιβεβαίωση* της αστικής δημοκρατίας. Αρχικά έργο και συνάμα διασφάλιση της ιδέας της *ελευθερίας*, η αστική δημοκρατία χρησίμευσε ως ιδεολογικό υπόβαθρο και προπέτασμα ενός καθεστώτος *ανελευθερίας*.

27. Τα θεατρικά έργα της Ariane Mnouchkine, «1789» και «1793», έδωσαν δραματική έκφραση στην απόκλιση αυτή της γαλλικής επανάστασης από τις αρχές της.

28. Βλ. François Richet - Denis Furet, *La révolution française*, Παρίσι, Fayard, 1973, σ. 214-215.

29. *Ό.π.*, σ. 345.

Καινοφανής μορφή εκλογίκευσης του κόσμου, πρακτικοποίησης και «εργαλειοποίησης» (Instrumentalisierung) του λόγου, ο καπιταλισμός έγινε ο προνομιακός φορέας ενός ιλιγγιώδους ρυθμού εκβιομηχανισμού και παραγωγής των παραγωγικών δυνάμεων. Επιτεύγματά του είναι η κυριαρχία της ανθρώπινης τάξης πάνω στη φυσική αναγκαιότητα, η ανύψωση του βιοτικού επιπέδου και η δημιουργία ανέκδοτων ως τώρα όρων υλικής ευμάρειας στις προηγμένες δυτικές χώρες. Η άλλη όμως όψη του καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού είναι η εμφάνιση μιας νέας μορφής εξανδραποδισμού του ανθρώπου και καταστρατήγησης των ελευθεριών υπό την επίφαση της τυπικής διασφάλισής τους. Προϊόν του εξανδραποδισμού αυτού είναι τό *προλεταριάτο*, που προήρθε από την «εκμετάλλευση του ανθρώπου από τον άνθρωπο», η

«τάξη με τις *ριζικές αλυσίδες*, μια τάξη της αστικής κοινωνίας που δεν είναι ουσιαστικά καμιά τάξη, ένα κοινωνικό στρώμα που είναι η διάλυση όλων των στρωμάτων, μια σφαίρα που έχει καθολικό χαρακτήρα με την καθολικότητα των παθών της, που δεν έχει κανένα *ιδιαιτερο* δικαίωμα, γιατί είναι θύμα όχι μιας *ιδιαιτερης*, αλλά της *απόλυτης* αδικίας· μια σφαίρα που δεν διεκδικεί έναν *ιστορικό*, αλλά μονάχα τον *ανθρώπινο* τίτλο, που δεν βρίσκεται όχι σε μονόπλευρη αντίθεση με τις συνέπειες, αλλά σε ολόπλευρη αντίθεση με τις προϋποθέσεις της... κρατικής οργάνωσης· μια σφαίρα, τέλος, που δεν μπορεί να χειραφετηθεί χωρίς να χειραφετηθεί από όλες τις άλλες σφαίρες της κοινωνίας και συνάμα να χειραφετήσει τις υπόλοιπες σφαίρες της κοινωνίας, μια σφαίρα, με μια λέξη, που είναι η *πλήρης απώλεια* του ανθρώπου και κατά συνέπεια δεν μπορεί να επανακτήσει την ταυτότητά της παρά με την *πλήρη επανάκτηση* του ανθρώπου»

για να υπενθυμίσω το γνωστό πύρινο κείμενο του Marx.³⁰

Ο καπιταλισμός αντέστρεψε τη φυσιολογική σχέση του ανθρώπου με την εργασία του και τα προϊόντα της: δεν τίθεται η εργασία στην υπηρεσία του ανθρώπου, *αλλά* αντίθετα ο άνθρωπος τίθεται στην υπηρεσία της εργασίας. Η πολυσυζητημένη έννοια της *αλλοτρίωσης* (Entfremdung)³¹ εκφράζει την αντιστροφή αυτή της σχέσης εργάτη-εργασίας στα πλαίσια του καπιταλισμού και το συμπαρομαρτούν φαινόμενο του ιδεολογικού φενακισμού της

30. Karl Marx, *ό.π.*, τ. I, σ. 503-504.

31. Βλ. Karl Marx, *Zur Kritik der Nationalökonomie - Ökonomischphilosophische Manuskripte*, I: «Die entfremdete Arbeit», *ό.π.*, τ. I, σ. 559-575. Georg Lukács, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Luchterhand Verlag, Neuwied und Berlin 1967, σ. 257-397: «Die Verdinglichung und das Bewusstsein des Proletariats». Heinz-Horst Schrey (Hrsg.), *Entfremdung*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, «Wege der Forschung», Darmstadt 1975. Joachim Israel, *Der Begriff Entfremdung. Makrosoziologische Untersuchung von Marx bis zur Soziologie der Gegenwart*, Rowohlt Taschenbuch Verlag, rde 359, Reinbeck bei Hamburg 1972. Istvan Mészáros, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, μετ. Ελ. Κωνσταντέλου, Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα 1973.

συνείδησης. Ο καπιταλισμός εξελίχθηκε τελικά σε αυτοσκοπό, προάγοντας την παραγωγικότητα για την παραγωγικότητα σε ύστατη ρυθμιστική αρχή της ανάπτυξής του. Οι άλλες εκφάνσεις του καπιταλισμού με τις ολέθριες συνέπειές τους σε παγκόσμια κλίμακα είναι γνωστές: η καταδυνάστευση των λαών με την αποικιοκρατία και τους ιμπεριαλιστικούς πολέμους, τα τερατώδη φαινόμενα του φασιστικού και ναζιστικού ολοκληρωτισμού, η επιβολή δικτατορικών καθεστώτων ήσσονος σημασίας σε διάφορα σημεία του πλανήτη.

Ο καπιταλισμός είναι σε τελευταία ανάλυση μια «δυστελεολογία» των αρχών της γαλλικής επανάστασης, η συνειδητοποίηση της οποίας οδήγησε από τη μια μεριά στην απόλυτη άρνησή του, το μαρξισμό, από την άλλη σε ένα ολόκληρο φάσμα αμφισβητήσεων των αρχών του και προσπαθειών μεταρρύθμισης και ανακαίνισής του.

Β. — Η *προλεταριακή επανάσταση* κατανοήθηκε από τους θεωρητικούς σχεδιαστές της και τους πρωταγωνιστές της πραγματοποίησής της ως η ολοκλήρωση και τελείωση της αστικής, της οποίας θα διόρθωνε τις παρεκκλίσεις και θα εξοβέλιζε τις δυσπλασίες, ως η ανώτερη και ύστατη μορφή επανάστασης που θα καταργούσε την *ταξική κοινωνία*, αποκύημα της ανταγωνιστικής υφής των ως τώρα κοινωνικών μορφωμάτων.³² Στόχος της προλεταριακής επανάστασης ήταν έτσι να θέσει οριστικό τέρμα στην «προϊστορία» της ανθρωπότητας και να εγκαينάσει το πραγματικό βασίλειο του ανθρώπου.³³ Το κοινωνικοπολιτικό σύστημα που θα προέκυπτε από την προλεταριακή επανάσταση, ο σοσιαλισμός, θα ήταν το προστάδιο του *κομμουνισμού*, της παραδεισιακής εκείνης κατάστασης που χαρακτηρίζεται ως «λύση του ανίγματος της ιστορίας», αντικατάσταση του «βασιλείου της αναγκαιότητας» από το «βασίλειο της ελευθερίας»,³⁴ πραγματοποίηση σε έναν οργανικό συγκερασμό του διπλού αιτήματος του «εξανθρωπισμού της φύσης» και της «φυσιοποίησης του ανθρώπου».³⁵

Ωστόσο, και η προλεταριακή επανάσταση «δεν κράτησε τις υποσχέσεις της», η πραγματικότητα του «υπαρκτού σοσιαλισμού»³⁶ έμεινε εντεύθεν των επαγγελιών της. Το μέγεθος της απογοήτευσης που προξένησε η «αθέτηση» αυτή των επαναστατικών υποσχέσεων ήταν ανάλογο με το μέγεθος των ελπίδων και προσδοκιών που εναπέθεσαν στη «μεγαλύτερη και τελευταία» επανάσταση της ιστορίας οι «κλασμένοι της γης». Γι' αυτό και τα βέλη της σύγ-

32. Karl Marx, *ό.π.*, τ. II, σ. 817.

33. *Ό.π.*, τ. VI, σ. 840.

34. Fr. Engels, *Herrn Eugen* στο *Dührings Umwälzung der Wissenschaft - «Anti-Dühring»*, στο Karl Marx - Friedrich Engels, *Werke* (MEW), Dietz Verlag, Βερολίνο 1968, τ. XX, σ. 264.

35. Karl Marx, *Ökonomisch-philosophische Manuskripte*, III: «Privateigentum und Kommunismus», *ό.π.*, τ. I, σ. 593-594.

36. Βλ. το βιβλίο του Rudolf Bahro, *Die Alternative. Zur Kritik des real existierenden Sozialismus*, Rowohlt Taschenbuch Verlag, Reinbeck bei Hamburg 1980.

χρονης κριτικής απευθύνονται κατά κύριο λόγο στη σοσιαλιστική επανάσταση και λιγότερο στην αστική, που αποτελεί πλέον παρωχημένο ιστορικό μέγεθος, μολονότι τα επιτεύγματά της είναι ακόμη καθοριστική συνιστώσα του κοινωνικοπολιτικού κλίματος της εποχής μας. Για το λόγο αυτό, η ιστορική πραγματικότητα που συνδέεται με τη σοσιαλιστική επανάσταση απαιτεί μια πιο εμπειριστατωμένη εξέταση.

4. Η ΔΙΑΨΕΥΣΗ ΤΩΝ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΙΩΝ

Οι επαγγελίες του κλασικού μαρξισμού αφορούσαν από τη μια μεριά την ιστορική εξέλιξη του καπιταλισμού που θα οδηγούσε αναπότρεπτα στην οριστική του αποσύνθεση και την έκρηξη της παγκόσμιας επανάστασης, από την άλλη την οικοδόμηση της σοσιαλιστικής κοινωνίας ως επίτευγμα της πραγματοποιημένης επανάστασης. Και στα δύο αυτά επίπεδα, η ιστορική πραγματικότητα διέψευσε τις μαρξιστικές επαγγελίες.

I. — Σε ό,τι αφορά την εξέλιξη του καπιταλισμού, αναφέρω ενδεικτικά τρεις από τις διαψευσθείσες προβλέψεις: την κρίση του καπιταλιστικού συστήματος, την εξαθλίωση του προλεταριάτου και την πραγματοποίηση της επανάστασης.

1) Για την κλασική μαρξιστική θεωρία, το καπιταλιστικό σύστημα απειλείται μόνιμα από μίαν αθεράπευτη ενδογενή κρίση της οποίας θα πέσει τελικά θύμα, κρίση που απορρέει από τις εσωτερικές του αντινομίες και αντιφάσεις. Η ιδέα αυτή διατρέχει το έργο του Marx ως δεσπόζουσα «σταθερή», από το *Μανιφέστο* ως το *Κεφάλαιο*.³⁷ Σύμφωνα με την αντίληψη του Marx, η κρίση που συνοδεύει τον καπιταλισμό στην ιστορική του πορεία ως η αχώριστη σκιά του, επανέρχεται υπό ανανεωμένη μορφή στα διάφορα στάδια της ανάπτυξης του, επιτείνεται και οξύνεται σε ένα είδος σπειροειδούς κίνησης, ως την τελική έκβαση του ιστορικού αυτού «δράματος»: την κατάρρευση του καπιταλισμού και την αντικατάστασή του από την αταξική κοινωνία. Τον κύριο μοχλό της κρίσης αυτής που θα οδηγήσει αναπότρεπτα στην επαναστατική έκρηξη, αποτελεί η ανάπτυξη των *παραγωγικών δυνάμεων* (Produktivkräfte) πέρα από τα όρια και τις δυνατότητες των *παραγωγικών σχέσεων* (Produktionsverhältnisse), δηλαδή των ισχυουσών στα πλαίσια της καπιταλιστικής κοινωνίας *σχέσεων ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής* (Eigentumsverhältnisse) που, από μίαν ορισμένη στιγμή και ύστερα, δρουν ως ανασχετικός φραγμός στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.³⁸ Έτσι ο καπιταλι-

37. *Das Kapital*, Nachwort zur zweiten Auflage, 1873, ό.π., τ. IV, σ. XXXII.

38. Karl Marx, ό.π., τ. II, σ. 824-825. τ. VI, σ. 839.

σμός, προάγοντας συνεχώς τις παραγωγικές δυνάμεις, μοιάζει με το μάγο που αδυνατεί να τιθασεύσει τις καταχθόνιες δυνάμεις που έθεσε σε κίνηση.³⁹ ο ίδιος ο καπιταλιστικός μηχανισμός γίνεται ο νεκροθάπτης του όλου συστήματος. Ωστόσο, οι επανειλημμένες προβλέψεις της «συντέλειας» του καπιταλιστικού κόσμου έμειναν ως τώρα νεκρό γράμμα: καμιά από τις πολυάριθμες και συχνά σοβαρές κρίσεις που γνώρισε ο καπιταλισμός μέχρι σήμερα δεν σήμανε την ύστατη ώρα της «βιολογικής» του ύπαρξης, που συνεχίζει ύστερα από κάθε κρίση υπό νέες συνθήκες, ανασυντάσσοντας και αναπροσανατολίζοντας τις δυνάμεις του σύμφωνα με έναν ιδιότυπο νόμο αυτοσυντήρησης και αυτορρύθμισης. Η μελλοντική ιστορία θα δείξει, αν η σημερινή κρίση που χειμάζει τον καπιταλισμό, κρίση «δομική» (strukturell) όπως χαρακτηρίστηκε, και όχι πλέον «συγκυριακή» (Konjunkturrell), κατά συνέπεια πιο οξείας μορφής από τις προγενέστερες, θα είναι θανατηφόρα.

2) Σύμφωνα με την περίφημη θεωρία της *εξαθλίωσης του προλεταριάτου* (Verelendungstheorie), που συνδέεται οργανικά με δύο άλλες θεμελιακές έννοιες της μαρξιστικής θεωρίας, το «νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστιαίου κέρδους» (Gesetz des tendenziellen Falls der Profitrate),⁴⁰ και το «νόμο της πτωτικής τάσης των μισθών» (Gesetz der fallenden Lohnquote), η ανάπτυξη της καπιταλιστικής οικονομίας οδηγεί αναγκαστικά στην ακατάσχετη πτώση του βιοτικού επιπέδου των εργατών: ο σκληρός ανταγωνισμός και η ανάγκη εκσυγχρονισμού της βιομηχανικής παραγωγής ωθούν τους καπιταλιστές στην αύξηση του «σταθερού κεφαλαίου» (Konstantes Kapital) και την αντίστοιχη μείωση του «μεταβλητού κεφαλαίου» (variables Kapital)⁴¹ από το οποίο προέρχονται οι εργατικοί μισθοί, ενώ από την άλλη μεριά η τεχνολογική πρόοδος και ο αυτοματισμός που συνεπάγεται προκαλούν τη συρρίκνωση των δυνατοτήτων της εργατικής απασχόλησης. Επιπλέον, η αύξουσα συγκέντρωση του κεφαλαίου στα χέρια ολιγάρθμων καπιταλιστών έχει ως συνέπεια την προλεταριοποίηση των μικρών επιχειρηματιών. Έτσι το τίμημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης είναι η διόγκωση και εξαθλίωση της εργατικής τάξης, που θα εξεγερθεί για να καταργήσει την καπιταλιστική εκμετάλλευση. Είναι γνωστό, ότι η ιστορική εξέλιξη δεν επαλήθευσε τη μαρξιστική αυτή πρόβλεψη:⁴² ο προηγμένος καπιταλισμός δεν συνεπέφερε την εξαθλίωση, αλλά τη βελτίωση των όρων διαβίωσης της εργατικής τάξης, μολονότι η βελτίωση αυτή, που οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στον οργανωμένο αγώνα των εργατικών μαζών, δεν κατέργησε την καπιταλιστική αλλοτρίωση.

3) Η τρίτη, επίσης διαψευσθείσα πρόγνωση, που απορρέει οργανικά από

39. Ό.π., τ. II, σ. 824.

40. *Das Kapital*, τ. 3, ό.π., τ. V, σ. 839-900.

41. *Das Kapital*, τ. 1, ό.π., τ. IV, σ. 205-219.

42. Πρβλ. Perry Anderson, *Sur le marxisme occidental*, Παρίσι, François Maspero, 1977, σ. 157.

τις δύο προηγούμενες, αφορά τους όρους και τις συνθήκες της *προλεταριακής επανάστασης*. Οι κλασικοί του μαρξισμού διακήρυξαν ότι η επανάσταση αυτή θα εκρηγνυόταν στις προηγμένες βιομηχανικές χώρες, όπου το προλεταριάτο θα ήταν ισχυρό και θα είχε συνειδητοποιήσει την απάνθρωπη καταπίεση του καπιταλιστικού μηχανισμού. Η ιστορία έδωσε άλλη τροπή στα γεγονότα: η σοσιαλιστική επανάσταση, κατά παρέκκλιση από το θεωρητικό σχήμα, εξερράγη σε μια βιομηχανικά υπανάπτυκτη χώρα με αρχαϊκές κρατικές και κοινωνικές δομές, με σχεδόν ανύπαρκτο και ανίσχυρο προλεταριάτο, ως πραγματοποίηση της πολιτικής βούλησης μιας μειοψηφίας συνειδητών επαναστατών. Η μεταγενέστερη επιβολή του σοσιαλισμού στον ευρωπαϊκό χώρο δεν ήταν έργο ενδογενών προλεταριακών επαναστάσεων, αλλ' απόρροια των γεωπολιτικών ανακατατάξεων που προέκυψαν από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και της οριοθέτησης «ζωνών επιρροής» ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις που ακολούθησε. Παρόμοια ήταν η πορεία της επαναστατικής ιδέας και στις κατοπινές ιστορικές εξελίξεις, που ήρθαν να επιβεβαιώσουν το αφηγηρικό σχήμα. Η προοπτική της επανάστασης στις προηγμένες βιομηχανικές χώρες δεν αντιμετωπίζεται πλέον σοβαρά ούτε στο δυτικό⁴³ ούτε στο ανατολικό στρατόπεδο, και αν αποτελεί ακόμα συστατικό στοιχείο του μαρξιστικού πολιτικού λόγου, έχασε πια το εμπρηστικό της δυναμικό των «ηρωικών χρόνων», για να γίνει κενή περιεχομένου προπαγανδιστική φρασεολογία και αναιμικό σύνθημα αμφίβολης πολιτικής αποτελεσματικότητας: το «φάσμα της κομμουνιστικής επανάστασης», για να υπενθυμίσω την αρχή του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*,⁴⁴ δεν ταραξεί πια τον ύπνο της Δυτικής Ευρώπης. Αντίθετα, η επαναστατική ιδέα στρατολογεί ενθουσιώδεις οπαδούς και βρίσκει πρόσφορο έδαφος εφαρμογής στις υπανάπτυκτες χώρες του *Τρίτου Κόσμου*, όπου ενέπνευσε ήδη νικηφόρες κοινωνικές επαναστάσεις και εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα, διευρύνοντας έτσι τη σφαίρα επιρροής του σοσιαλιστικού στρατοπέδου. Η ως τώρα σταδιοδρομία της επαναστατικής ιδέας δεν παρεξέκλινε από το «αρχέτυπο» της προλεταριακής επανάστασης, την οκτωβριανή επανάσταση, αλλά καθιέρωσε ως «ουσία» της ό,τι θεωρήθηκε ως ιστορικό «συμβεβηκό» της, δηλαδή την οργανική της σύζευξη με ορισμένες συνθήκες υπανάπτυξης: η σοσιαλιστική επανάσταση δεν εμφανίζεται πλέον ως *αναγκαία έκβαση* του καπιταλιστικού συστήματος με την ισχύ απαρέγκλιτου ιστορικού νόμου, όπως διακηρύχτηκε κατά κόρον στο παρελθόν, αλλ' ως *δυνατή εναλλακτική λύση* υπανάπτυκτων χωρών που φυτοζωούν στο τέλμα της οικονομικής και κοινωνικοπολιτικής εξαθλίωσης.^{44α}

43. Πρβλ. Maurice Duverger, *Les oranges du lac Balaton*, Παρίσι, Edit. du Seuil, 1980, σ. 232.

44. Karl Marx, *ό.π.*, τ. II, σ. 816.

44α. Πρβλ. Maurice Duverger, *ό.π.*, σ. 116.

Π. — Η διάφευση των επαγγελιών της οκτωβριανής επανάστασης που αφορούσαν την οικοδόμηση της σοσιαλιστικής κοινωνίας, επισημαίνεται κυρίως σε τρεις τομείς: τον πολιτικό, τον οικονομικό και τον πνευματικό τομέα.

1) Στον *πολιτικό τομέα*, που προσδιορίζει και κατευθύνει στην πραγματικότητα τους δύο άλλους,⁴⁵ δεν επιτεύχθηκε η *ουσιαστική απελευθέρωση* του ατόμου, έργο στο οποίο αστόχησε η αστική δημοκρατία. Επιβαρυντικό στοιχείο για τη σοσιαλιστική κοινωνία, καταργήθηκαν αντίθετα στα πλαίσιά της και οι *τυπικές ελευθερίες* που κατοχύρωσε η γαλλική επανάσταση. Από την άποψη αυτή δεν υπάρχει πρόοδος, αλλά υποχώρηση σε παρωχημένες φάσεις του αγώνα για την απελευθέρωση του ανθρώπου. Οι ελεύθερες εκλογές, το αντιπροσωπευτικό σύστημα, ο πολιτικός πλουραλισμός δεν είναι παρά «κακή ανάμνηση» της αστικής «φενάκης», όχι αυτονόητες διαδικασίες μιας αυθεντικής δημοκρατίας. Υπέρτατος ρυθμιστής της σοσιαλιστικής τάξης είναι το *Κόμμα* που δρα ως εκπρόσωπος και τοποτηρητής του προλεταριάτου, στο όνομα του οποίου εγκαθίδρυσε και ασκεί, για απροσδιόριστο χρόνο, την περιφημη «*δικτατορία του προλεταριάτου*», συγκέντρωσε δηλαδή στα χέρια του την ολότητα της πολιτικής εξουσίας χωρίς ασφαλιστικές δικλείδες δημοκρατικού ελέγχου. Το Κόμμα καθορίζει ανέκκλητα το ιδεολογικό δόγμα, τις πολιτικές προτεραιότητες, τα περιθώρια των ατομικών ελευθεριών. Κάθε παρέκκλιση από την επίσημη κομματική γραμμή θεωρείται ως υπονόμηση της σοσιαλιστικής τάξης, πολιτικό έγκλημα που τιμωρείται με δυσανάλογες προς το παράπτωμα ποινές, τη στέρηση της προσωπικής ελευθερίας ή ακόμα, σε ζοφερές εποχές του παρελθόντος, τη θανατική καταδίκη. Η σοσιαλιστική δημοκρατία, που αυταποτιμάται ως η αληθινή δημοκρατία, εφαρμόζει την αρχή του λεγόμενου *δημοκρατικού συγκεντρωτισμού*: οι αποφάσεις λαμβάνονται στην «κορυφή» και επαφίεται στη «βάση» η *εκ των υστέρων* τυπική συζήτηση και έγκρισή τους, χωρίς ουσιαστική δυνατότητα αναθεώρησής τους και παρέκκλισης από την προκαθορισμένη πολιτική γραμμή. Η αρχή αυτή διευρύνθηκε στις διαστάσεις του σοσιαλιστικού στρατοπέδου, για να πάρει τη μορφή της *περιορισμένης εθνικής κυριαρχίας*: η Σοβιετική Ένωση ως πηγή και ρυθμιστικός κανόνας του σοσιαλισμού καθορίζει την πολιτική φυσιογνωμία του σοσιαλιστικού στρατοπέδου, επιφυλάσσοντας στον εαυτό της το δικαίωμα επέμβασης στις εσωτερικές υποθέσεις των δορυφόρων κρατών, όταν θεωρήσει ότι διαγραφόμενες «εθνικές διαφοροποιήσεις» της σο-

45. Ο καπιταλισμός ελέγχει έμμεσα αλλά αποτελεσματικά την αστική κοινωνία μέσα από το ευρύ πλέγμα των οικονομικών μηχανισμών που διαθέτει. Ο σοσιαλισμός μετέθεσε το κέντρο βάρους της εξουσίας από το οικονομικό στο πολιτικό επίπεδο, πράγμα που είχε ως συνέπεια τη συγκέντρωση των μέσων ελέγχου και επηρεασμού της κοινωνίας στην καθαρά πολιτική σφαίρα. Έτσι η σοσιαλιστική άσκηση της εξουσίας έγινε πιο άμεση αλλά και πιο αυταρχική. Πρβλ. Isaac Deutscher, *Die unvollendete Revolution*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt a/Main 1970, σ. 95.

σιαλιστικής ιδέας θέτουν σε κίνδυνο την ενότητα και συνοχή της σοσιαλιστικής κοινότητας.

Καθοριστικό ρόλο στην εγκαθίδρυση και παγίωση του σοσιαλιστικού αυτού μονολιθισμού έπαιξε ο σταλινασμός, «μείγμα ασιατικού δεσποτισμού, εγκόσμιου κληρικαλισμού και αστυνομικής τρομοκρατίας», κατά την πολεμική διατύπωση του Κώστα Παπαϊωάννου.⁴⁶ Παραληρηματικές μορφές του μοναδικού αυτού στην ιστορία φαινομένου ήταν η διακήρυξη του αλάθητου του κόμματος και η επιβολή της προσωπολατρίας, «σοσιαλιστικές» μεταμορφώσεις του παπικού αλάθητου και της χριστιανικής αγιολατρίας, η βίαιη μετακίνηση των αντίθετων στην κολεκτιβοποίηση της γης αγροτικών πληθυσμών, οι δίκες της Μόσχας, η εγκαθίδρυση του δικτύου του Goulag, η αιματηρή καταστολή των δημοκρατικών διεκδικήσεων των σοσιαλιστικών δορυφόρων, για να περιοριστώ στις κυριότερες, τεραστίων συνεπειών καταστρατηγήσεις των αρχών της προλεταριακής επανάστασης. Η σοσιαλιστική τάξη εγκαθιδρύθηκε πάνω σε μιαν έννοια της πολιτικής που είναι ουσιαστικά αντιστροφή της έννοιας της δημοκρατίας. Τον εκφυλισμό αυτό της σοσιαλιστικής δημοκρατίας προφήτεψε ο Ernst Bloch στην προκλητική του διατύπωση: «Στον πολίτη κρυβόταν ο αστός· θεός να φυλάει τι κρύβεται στο σύντροφο».⁴⁷

Θα πρέπει ακόμη να μνημονευτεί στη συνάρτηση αυτή η διάψευση μιας άλλης περίφημης επαγγελίας του κλασικού μαρξισμού που τεκμηριώνει η ως τώρα εξέλιξη του «υπαρκτού σοσιαλισμού», η διάψευση της θεωρίας της *εξαφάνισης του κράτους* (*Absterben des Staates*). Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η εγκαθίδρυση της αταξικής κοινωνίας θα έχει ως φυσική συνέπεια την προοδευτική συρρίκνωση και τελική εξαφάνιση του κράτους,⁴⁸ ενσάρκωσης και φορέα του πολιτικού καταναγκασμού που επιβάλλει η άρχουσα τάξη στις εργατικές μάζες. Το κράτος ως έκφραση και όργανο της αστικής βίας, αυτό το «παρασιτικό καρκίνωμα» (*Parasitenkörper, Schmarotzerauswuchs*)⁴⁹ στο κοινωνικό σώμα, θα καταργηθεί μαζί με την κατάργηση της ταξικής κοινωνίας, απελευθερώνοντας έτσι τις κοινωνικές δυνάμεις που σφετερίστηκε. Είναι αλήθεια, ότι η επαγγελία αυτή αφορά ουσιαστικά την τελική φάση της αταξικής κοινωνίας, τον κομμουνισμό, η απαρχή της εξέλιξης αυτής θα έπρεπε ωστόσο να είναι ήδη εμφανής στο μεταβατικό της στάδιο, το σοσιαλισμό.

46. Kostas Papaioannou, *Marx et les marxistes*, Παρίσι, Flammarion, Coll. «Science», 1972.

47. Ernst Bloch, *Religion im Erbe*, hrsg. von Jürgen Moltmann, Siebenstern Taschenbuch Verlag, Μόναχο - Αμβούργο 1970, σ. 12.

48. Fr. Engels, *Anti-Dühring*, MEW, τ. 20, σ. 262. Η τοποθέτηση του Marx είναι πιο επιφολακτική βλ. *Kritik des Gothaer Programms*, III/2, σ. 1033-1034.

49. Karl Marx, *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*, ό.π., τ. III/1, σ. 374. *Der Bürgerkrieg in Frankreich*, ό.π., τ. III/2, σ. 925.

Αντίθετα, το κύριο χαρακτηριστικό των σοσιαλιστικών καθεστώτων είναι όχι η εξασθένηση, αλλά η *ενίσχυση και διόγκωση του κράτους*, η παντοδυναμία και η πανταχού παρουσία του οποίου διαποτίζει και κηδεμονεύει όλες τις εκφάνσεις της ατομικής και συλλογικής ζωής: κανένα κοινωνικό μόρφωμα της ιστορίας δεν έδωσε ποτέ τόση ισχύ στο κράτος όση ο «υπαρκτός σοσιαλισμός», φαινόμενο που βρίσκει την εξήγησή και τη δικαίωσή του στη θεωρία της δικτατορίας του προλεταριάτου.

2) Στον *οικονομικό τομέα*, ο «σχεδιασμός» της σοσιαλιστικής κοινωνίας δεν πραγματοποιήσε τους στόχους του. Η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και της συσσώρευσης του κεφαλαίου στα χέρια της αστικής τάξης ως εγχείρημα άρσης της «εκμετάλλευσης του ανθρώπου από τον άνθρωπο», δεν έδωσε τα αναμενόμενα αποτελέσματα: το βιοτικό επίπεδο των σοσιαλιστικών χωρών μένει σαφώς υποδεέστερο του αντίστοιχου καπιταλιστικού, και η απόσταση ανάμεσά τους δεν φαίνεται να μειώνεται. Χαρακτηριστικό δείγμα των αντινομιών και παραδοξοτήτων της σοσιαλιστικής οικονομίας είναι η πολιτική που υιοθέτησε στον τομέα αυτό η Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας στη δεκαετία του '50. Στη φάση ενθουσιασμού του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας, ο ανατολικογερμανός κομμουνιστής ηγέτης Walter Ulbricht έριξε το σύνθημα: «*να φτάσουμε και να ξεπεράσουμε*» (einholen und überholen) την καπιταλιστική οικονομία· στη φάση των πραγματικοτήτων και της ανάνηψης που ακολούθησε, το σύνθημα αυτό έγινε: «*να ξεπεράσουμε χωρίς να φτάσουμε*» (überholen ohne einzuholen) τις καπιταλιστικές χώρες. Στο διάστημα που διέρρευσε από τότε, δεν πραγματοποιήθηκε η προσέγγιση, και ακόμα λιγότερο η υπέρβαση της καπιταλιστικής οικονομίας.

Σε αρκετούς τομείς, παρά τις σύντονες προσπάθειες των σοσιαλιστικών κυβερνήσεων, η σοσιαλιστική οικονομία είναι ακόμα σε σημαντικό βαθμό εξαρτημένη από τις καπιταλιστικές χώρες. Ωστόσο, σε νευραλγικούς κόμβους της βιομηχανικής παραγωγής η Σοβιετική Ένωση έχει να επιδείξει αξιοθαύμαστα επιτεύγματα. Όμως οι προηγμένοι αυτοί τομείς αφορούν κατά κύριο λόγο τον ανταγωνισμό των εξοπλισμών και την κατάκτηση του διαστήματος, δεν έχουν επιπτώσεις στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου του σοβιετικού πολίτη. Ο σοσιαλιστικός προγραμματισμός, που προοριζόταν να γίνει ο κύριος μοχλός μιας αλματώδους οικονομικής ανάπτυξης, δεν τελεσφόρησε παρά σε περιορισμένη κλίμακα: το δυσκίνητο σύστημα της *γραφειοκρατίας* δρα ως ανασχετικός παράγοντας στην ανάληψη πρωτοβουλιών και την πραγματοποίηση γόνιμων ιδεών, υποτάσσοντας τις οικονομικές αναγκαιότητες στις πολιτικές σκοπιμότητες. Στη δυσλειτουργία αυτή της σοσιαλιστικής κοινωνίας αποδίδεται από πολλούς παρατηρητές το παράδοξο γεγονός ότι, ενώ έχει ήδη εξοβελιστεί από τους κόλλπους της «εκμετάλλευση του ανθρώπου από τον άνθρωπο», στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού»

απουσιάζει η οικονομική ευρωστία, το εθνικό εισόδημα δεν κατανέμεται δικαιότερα, οι όροι διαβίωσης του ατόμου δεν βελτιώνονται παρά με απελπιστικά βραδυκίνητο ρυθμό.

3) *Στον πνευματικό τομέα*, η ανακήρυξη του μαρξισμού σε αποκλειστικό φορέα της αλήθειας, σε ύστατη ρυθμιστική αρχή και αδιαμφισβήτητο κανονιστικό μέγεθος του φιλοσοφικού στοχασμού, της επιστημονικής γνώσης και της τέχνης έπαιξε αρνητικό ρόλο στη διαμόρφωση του πνευματικού τοπίου των σοσιαλιστικών κοινωνιών. Το πολυσχιδές έργο του Μαρξ, που αγκαλιάζει ολόκληρο σχεδόν το φάσμα του επιστητού, έγινε, μαζί με τις λενινιστικές και σταλινικές προεκτάσεις του, *ολική θεωρία* του κόσμου και μοναδική πηγή της γνώσης. Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της μαρξιστικής θεωρίας επεβλήθη από την πολιτική εξουσία, που ανέλαβε επιπλέον την περιφρούρηση της καθαρότητας και της αυθεντικής της ερμηνείας.

Υπό τις συνθήκες αυτές, η μόνη δυνατή *φιλοσοφική ενασχόληση* στις σοσιαλιστικές χώρες είναι ο πληθωρικός υπομνηματισμός των «ιερών κειμένων» που δημιούργησε ένα «νεοσχολαστικό», *επιγονικό μαρξισμό* χωρίς πτήσεις και πρωτοτυπία, με αποτέλεσμα το μαρασμό και την αποτελμάτωση του φιλοσοφικού στοχασμού. Οι αποκλίνοντες από την επίσημη γραμμή στοχαστές αποκόβονται από το σώμα της «ορθοδοξίας», υποχρεώνονται σε αυτοκριτική (Lucács) ή παίρνουν το δρόμο της εξορίας (Bloch, Kolakowski). Η μη μαρξιστική σκέψη, παρωχημένη ή σύγχρονη, απορρίπτεται ασυζητητί ως προϊόν της αστικής παρακμής ή δεν γίνεται γνωστή παρά παραμορφωμένη και ακρωτηριασμένη, μέσα από τη διάθλαση μιας εξουθενωτικής μαρξιστικής κριτικής. Οι λεγόμενες *επιστήμες του ανθρώπου* υπέστησαν επίσης τη χειραγώγηση και κηδεμόνευση του μαρξιστικού δόγματος: η κατεύθυνση και οι αρχές της έρευνας, ο «κώδικας αποκρυπτογράφησης» του αντικειμένου τους υπαγορεύονται «άνωθεν», δηλαδή από έναν εξω-επιστημονικό «κανόνα επιστημονικότητας», ενώ από την άλλη μεριά τους επιβάλλεται η «εμπειρική επιβεβαίωση» της επίσημης ιδεολογίας, σε μια τεράστια *petitio principii* που είναι ουσιαστική άρνηση της γνώσης. Για μια μακριά περίοδο, ο κανόνας αυτός ήταν ο Στάλιν, ο παντοδύναμος άρχοντας του Κρεμλίνου που ανακηρύχθηκε σε «ύπατο των φιλοσόφων», «ύπατο των οικονομολόγων», «ύπατο των γλωσσολόγων», «ύπατο των ιστορικών» του κόσμου.⁵⁰ Οι *θετικές επιστήμες* ξεφεύγουν ως ένα βαθμό από τον ιδεολογικό κλοιό λόγω της μεγαλύτερης «αντικειμενικότητας» και ουδετερότητας του αντικειμένου τους, εκτός αν συγκεκριμένοι πολιτικοί στόχοι επιβάλλουν την ιδεολογική χρησιμοποίησή τους. Τέτοια ήταν η περίπτωση της *βιολογίας* στη σταλινική περίοδο, στην ιδεολογική φίμωση της οποίας έπαιξαν ολέθριο ρόλο οι «θεωρίες» του

50. Leszek Kolakowski, *Der Mensch ohne Alternative. Von der Möglichkeit und Unmöglichkeit Marxist zu sein*, R. Piper Verlag, Μόναχο 1967, σ. 7, 8.

Λυσσένκο. Η τέχνη λόγω της ιδιομορφίας της έγινε ιδιαίτερο αντικείμενο ιδεολογικής χειραγώγησης και προπαγανδιστικής εκμετάλλευσης. Ως κύριος στόχος της καθορίστηκε η έξαρση του σοσιαλιστικού ιδεώδους, και η εξύμνηση των ηρωικών πράξεων που συμβάλλουν στην οικοδόμηση της αταξικής κοινωνίας. Η «μεροληψία» υπέρ του σοσιαλισμού (*Parteilichkeit der Kunst*)⁵¹ ανυψώθηκε σε αρχή της καλλιτεχνικής δημιουργίας, αυθεντική έκφραση της οποίας είναι ο *σοσιαλιστικός ρεαλισμός* με μοναδικό αντικείμενο την προβολή του «θετικού ήρωα».

«Ο εικοστός αιώνας αρχίζει με τη βαρύνουσα σημασία μεταμόρφωση των πολιτικών ιδεών σε ιδεολογίες», παρατηρεί ο Karl Dietrich Bracher στο βιβλίο του *Η εποχή των ιδεολογιών*.⁵² Δίπλα στην εξέλιξη της αστικής δημοκρατίας, η εξέλιξη του «υπαρκτού σοσιαλισμού» τεκμηριώνει τη θέση αυτή. Η *κριτική της ιδεολογίας* που εγκαινίασε ο Marx βρίσκεται και εδώ πεδίο εφαρμογής: η δυσπλασία της σοσιαλιστικής κοινωνίας οφείλεται ουσιαστικά στη μεταμόρφωση της ιδέας της επανάστασης σε επαναστατική ιδεολογία,⁵³ της ολικής σε ολοκληρωτική σκέψη, των πολιτικών δοξασιών σε δόγμα.

5. Η ΕΞΟΜΟΙΩΣΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ

Μετά τη συνοπτική εξέταση των ιστορικών πραγματικοτήτων που προέκυψαν από τις δύο επαναστάσεις, την αστική και την προλεταριακή, και τη διαπίστωση των παρεκκλίσεων τους από τό επαναστατικό ιδεώδες, επιβάλλεται να επισημανθούν, τόσο στο ιδεολογικό-θεωρητικό όσο και στο πολιτικοπρακτικό επίπεδο, οι αλληλεπιδράσεις και αλληλεξαρτήσεις των δύο κοινωνικοπολιτικών συστημάτων που μοιράζονται σήμερα την κυριαρχία του κόσμου.

Το βασικό στοιχείο που πρέπει να τονιστεί στη συνάρτηση αυτή είναι η ανθεκτικότητα και διάρκεια του καπιταλισμού, που όχι μονάχα επιβιώνει μέσα από τις αλληπάλλληλες κρίσεις του, αλλά και ενισχύει σε πολλούς τομείς τις θέσεις του, επηρεάζοντας αποφασιστικά τους «κανόνες του παιχνιδιού» στην παγκόσμια πολιτική κονίστρα. Στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό, 70 χρόνια μετά την οκτωβριανή επανάσταση, ο «υπαρκτός σοσιαλισμός» εξακολουθεί να έχει ως μέγεθος αναφοράς τον καπιταλισμό, του οποίου οικειοποιείται τους μηχανισμούς και εσωτερικεύει τις αξίες σε ευρεία κλίμακα: η καπιταλι-

51. Autorenkollektiv: *Grundlagen der marxistisch-leninistischen Philosophie*, Akademie der Wissenschaften der UdSSR, Dietz Verlag, Βερολίνο 1972, σ. 462.

52. Karl Dietrich Bracher, *Zeit der Ideologien. Eine Geschichte politischen Denkens im 20. Jahrhundert*, Deutsche Verlags-Anstalt, Στουτγάρδη 1982, σ. 9.

53. Πρβλ. Henri Lefebvre, *Hegel, Marx, Nietzsche ou le royaume des ombres*, Παρίσι, Casterman, 1975, σ. 136.

στική «θέση» προσδιορίζει τη σοσιαλιστική «αντίθεση», πέρα από το διαλεκτικό σχήμα, ως εκτρέφουσα δύναμη και λόγος δικαίωσής της.

Στον θεωρητικό τομέα, ο υλισμός που συνιστά το κοσμοθεωρητικό υπόβαθρο του μαρξισμού είναι ουσιαστικά οφειλέτης του *αστικού ιδεαλισμού*: Ο Marx είναι επίγονος του Hegel από τον οποίο δανείζεται τον θεωρητικό του εξοπλισμό, η πολυθρύλητη έννοια της *υλιστικής διαλεκτικής* ως νομοτελειακής αρχής του είναι και της νόησης δεν είναι, κατά τη ρητή ομολογία του Marx, παρά ακριβής αντιστροφή της ιδεαλιστικής διαλεκτικής.⁵⁴ Όμως η αντιστροφή δεν είναι ποτέ πρωτότυπη δημιουργία, αλλά αναπροσανατολισμός και επαναπροσδιορισμός της λειτουργίας προϋπαρχόντων στοιχείων, δεν είναι ποίηση καινού αλλά μεταποίηση παλαιού, δηλαδή ανα-σύνθεση και ανα-συγκρότηση του ήδη κεκτημένου πάνω σε άλλες βάσεις και στην υπηρεσία νέων στόχων. Με άλλα λόγια, ο μαρξισμός οφείλει τη θεωρητική του θεμελίωση στην αστική σκέψη, από τρία ρωμαλέα ρεύματα της οποίας άντλησε τα ουσιώδη του στοιχεία: ο «επιστημονικός σοσιαλισμός» γεννήθηκε στη συμβολή της αγγλικής πολιτικής οικονομίας, του γαλλικού ουτοπικού σοσιαλισμού και της γερμανικής ιδεαλιστικής φιλοσοφίας. Ας σημειωθεί, ότι η διατύπωση «επιστημονικός σοσιαλισμός» που εισήγαγε ο Engels προς χαρακτηρισμό του μαρξισμού σε αντιδιαστολή προς τον «ουτοπικό σοσιαλισμό»,⁵⁵ ενέχει μια σοβαρή *contradictio in terminis*.^{55a} Σοσιαλισμός είναι ένα κοινωνικοπολιτικό σύστημα που στηρίζεται σε *αξιολογικές* προϋποθέσεις, είναι δηλαδή ένα σχέδιο κοινωνίας που έχει ως υπέρπεσμα μιαν ορισμένη επιλογή αξιών, έργο επιθυμίας και βούλησης. Η επιστήμη αντίθετα, έργο νόησης, υπακούει στην αξιολογικά ουδέτερη *αρχή της αντικειμενικότητας*. Με άλλα λόγια, ο σοσιαλισμός πηγάζει από ένα *ηθικό αίτημα* και αποβλέπει στην πραγματοποίηση ενός *δέοντος*, η επιστήμη είναι ένα ηθικά αδιάφορο γνωστικό εγχείρημα που αποσκοπεί στην αντικειμενική διερεύνηση του *όντος*. Η διεκδίκηση επιστημονικότητας από μέρος του μαρξισμού κατανοείται ως ένα βαθμό ως συνάρτηση του δεσπόζοντος στον 19ο αιώνα επιστημονισμού (Szientismus) και πηγάζει από την επιθυμία στήριξης του σοσιαλιστικού ιδεώδους στην αντικειμενική αλήθεια της επιστήμης, αντιπροσωπεύει ωστόσο μια προβληματική μετάβαση από το αξιολογικό στο γνωστικό επίπεδο.

Στον οικονομικό τομέα, ο σοσιαλισμός υιοθέτησε το *οικονομιστικό μοντέλο* του καπιταλισμού, αναπροσαρμόζοντάς το στις ιδεολογικές του ανάγκες και υποβάλλοντάς το στις γραφειοκρατικές του επιταγές: η αλματώδης ανάπτυξη της βιομηχανίας και η εντατική προαγωγή της παραγωγικότητας έπα-

54. *Das Kapital*, τ. 1, Nachwort zur zweiten Auflage, 1873, *ό.π.*, τ. IV, σ. XXXI.

55. Fr. Engels, *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*, MEW, τ. XVIII, σ. 181-228. *Anti-Dühring*, MEW, τ. XX, σ. 26.

55a. Πρβλ. Maurice Duverger, *ό.π.*, σ. 69-70.

ψαν να είναι συγκυριακές προτεραιότητες χρονικά προσδιορισμένες, για να γίνουν αυτάρκειες αξίες υπερχρονικής ισχύος. Οι σοσιαλιστικοί στόχοι στους οποίους οι προτεραιότητες αυτές υποτάσσονταν αρχικά και από τους οποίους αντλούσαν την εγκυρότητά τους, λησμονήθηκαν ή μετατοπίστηκαν σε ένα απροσδιόριστο μέλλον. Έτσι το μέσο έγινε σκοπός, το όργανο «τέλος», σε συσχηματισμό με την καπιταλιστική «μεταξίωση» των αξιών. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στην κινεζική πολιτιστική επανάσταση ακούστηκε το σύνθημα: «Κάτω ο οικονομισμός», την ίδια εποχή που στον δυτικό κόσμο η φοιτητική εξέγερση στρεφόταν με ιδιαίτερη βιαιότητα κατά της «κοινωνίας της αφθονίας».

Στον πολιτικοστρατιωτικό τομέα, όπου βαραίνει ιδιαίτερα η παρουσία του σοσιαλιστικού στρατοπέδου ως πλανητικής δύναμης και συγκαθορίζει τις παγκόσμιες ισορροπίες, ο σοσιαλισμός απομιμήθηκε το *αποικιοκρατικό και ιμπεριαλιστικό μοντέλο* του καπιταλισμού: η κατάληψη και διατήρηση της εξουσίας στις ανατολικές χώρες καθώς και οι πρόσφατες εκφάνσεις του σοσιαλιστικού επεκτατισμού φέρουν εμφανή τη σφραγίδα αντιγραφής της ανάλογης καπιταλιστικής πρακτικής. Η τελευταία σοσιαλιστική οικειοποίηση καπιταλιστικών προτύπων είναι η προσφυγή στη στρατιωτική δικτατορία, της οποίας όμως η θεωρία της δικτατορίας του προλεταριάτου εγγυάται τη σοσιαλιστική νομιμότητα.

Ωστόσο, ο επηρεασμός δεν ασκείται προς μια μονάχα κατεύθυνση αλλά είναι αμφίδρομος, σε ένα είδος πολιτικοοικονομικής όσμωσης των δύο συστημάτων: ο καπιταλισμός αφομοίωσε επίσης στοιχεία της σοσιαλιστικής ιδεολογίας και πρακτικής, τα μεν υπό την πίεση του σοσιαλιστικού στρατοπέδου που προωθεί τις κοινωνικές διεκδικήσεις στους κόλπους του καπιταλισμού, τα δε από την εσωτερική εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος. Πρέπει να μνημονευτούν εδώ ιδιαίτερα οι τάσεις της καπιταλιστικής οικονομίας, που την ωθούν στην υιοθέτηση κανόνων και αρχών της σοσιαλιστικής οικονομίας. Κατά τον Galbraith, οι «σοσιαλίζουσες» αυτές τάσεις της καπιταλιστικής οικονομίας είναι η συνεχώς διογκούμενη δύναμη της «τεχνοδομής» (technostructure) εις βάρος της παραδοσιακής καπιταλιστικής εξουσίας, η συρρίκνωση των περιθωρίων της ελεύθερης αγοράς, ο αυξανόμενος κρατικός παρεμβατισμός και η όλο και πιο επιτακτική ανάγκη βιομηχανικού και οικονομικού προγραμματισμού, με αντικειμενικό στόχο όχι μονάχα την αποσόβηση των κρίσεων, αλλά και τη διασφάλιση της παραγωγικότητας. «Η βιομηχανική τεχνολογία», γράφει ο Galbraith, «υπακούει σε επιταγές που βρίσκονται πέρα από την ιδεολογία».⁵⁶

Παρ' όλα αυτά, με τα σημερινά τουλάχιστον δεδομένα, δεν μπορεί να γίνει λόγος για επαλήθευση της *θεωρίας σύγκλισης των δύο συστημάτων*

56. Βλ. Isaac Deutscher, *ό.π.*, σ. 97.

(Konvergenztheorie), σύμφωνα με την οποία σοσιαλισμός και καπιταλισμός, εγκαταλείποντας τις ακραίες θέσεις τους και αφομοιώνοντας προοδευτικά τα «βιώσιμα» στοιχεία του άλλου συστήματος, θα συναντιόνταν κατά κάποιον τρόπο «μεσοστρατίς», για να δημιουργήσουν ένα τρίτο σύστημα που θα ήταν οργανικός συγκερασμός των εκατέρωθεν συμβολών, σε ένα είδος «συνδιαλλαγής των διεστώτων». Η αλήθεια είναι ότι υπάρχει *εξομοίωση* των δύο συστημάτων, αλλά με τη σημασία σταθεροποίησης των αμοιβαίων τους θέσεων χάρη στην υιοθέτηση κοινών κανόνων και αρχών σε ό,τι αφορά τις «διασυστημικές» σχέσεις τους και την εσωτερική τους οργάνωση.

Σύγχρονοι ιστορικοί υπογράμμισαν την ομοιότητα της εξέλιξης αυτής με εκείνη των σχέσεων καθολικισμού και προτεσταντισμού, όπως αναπτύχθηκαν μετά τη Μεταρρύθμιση.⁵⁷ Στην αρχή τα δύο χριστιανικά δόγματα βρίσκονταν σε μετωπική αντιπαράθεση και είχαν ως αντικειμενικό στόχο την τελική υποταγή και αφομοίωση του αντιπάλου. Στη διάρκεια των αιώνων που διέρρευσαν έκτοτε, η εχθρική αναμέτρηση εξελίχθηκε σταδιακά σε «ειρηνική συνύπαρξη» που δημιούργησε ανάμεσά τους ανταγωνιστικές αλληλεπιδράσεις και αλληλεξαρτήσεις,⁵⁸ με αποτέλεσμα την προαγωγή των εσωτερικών τους δυνάμεων, την εξισορρόπηση των αμοιβαίων θέσεων τους και την οριοθέτηση των «ζωνών επιρροής» τους. Η αυτόνομη ύπαρξη και συνύπαρξη των δύο αυτών θρησκευτικών μεγεθών ανήκει πια στα αντικειμενικά δεδομένα της ιστορικής και πολιτιστικής μας πραγματικότητας. Υπό τις συνθήκες αυτές, οι προσπάθειες της σύγχρονης οικουμενικής κίνησης που αποσκοπούν να επαναφέρουν τις δύο εκκλησίες σε ένα κοινό δογματικό και οργανωτικό επίπεδο, είναι μάλλον ουτοπικό εγχείρημα.⁵⁹

Τηρουμένων των αναλογιών, παρόμοια λογική ακολούθησαν και οι σχέσεις καπιταλισμού-σοσιαλισμού: τις ψυχροπολεμικές εντάσεις της μεταπολεμικής περιόδου που εγκυμονούσαν τον κίνδυνο μιας νέας παγκόσμιας σύρραξης, διαδέχτηκε ένα καθεστώς ύφεσης και ειρηνικής συνύπαρξης που προσδιόριζε επιγραμματικά η ντεγκωλική αρχή: «*détente, entente, coopération*» (ύφεση, συνεννόηση, συνεργασία). Τα δύο συστήματα «εγκαταστάθηκαν» έκτοτε στο κλίμα αυτό της ειρηνικής συνύπαρξης, που μετέβαλε την υφήλιο σε τεράστια κονίστρα ενός κυνικού παιγνιδιού στο όνομα της παγκόσμιας ειρήνης. Οι δύο αντίπαλοι επινόησαν και εφάρμοσαν μια κοινή εξουσιαστική πολιτική (*Machtpolitik*) στις διαστάσεις του πλανήτη: η οριοθέτηση και κατοχύρωση της αντίστοιχης «σφαίρας επιρροής» ερήμην των άμεσα ενδιαφερομένων λαών, ο ανταγωνισμός των εξοπλισμών και της κατάκτησης

57. Βλ. Isaac Deutscher, *ό.π.*, σ. 98.

58. Πρβλ. Jean Delumeau, *Naissance et affirmation de la Réforme*, Παρίσι, P.U.F., 1965, σ. 376-381.

59. Βλ. σχετικά το βιβλίο του Jean Delumeau, *Le christianisme va-t-il mourir?* Παρίσι, Hachette, Coll. «Pluriel», 1978.

του διαστήματος ανήκουν στους κανόνες της κοινής αυτής πολιτικής, η πιστή τήρηση των οποίων αποτελεί απαραίτητο νόμο διατήρησης της ισορροπίας στη διεκυστίνδα των παγκόσμιων δυνάμεων. Έτσι τα δύο συστήματα αλληλεξαρτώνται και αλληλοκαθορίζονται: το καθένα δεν αποκτά την ταυτότητά του παρά με τη μεσολάβηση της ετερότητας του άλλου, στην οποία βλέπει αντικατοπτριζόμενη την εικόνα του. Σε τελευταία ανάλυση, καπιταλισμός και σοσιαλισμός *χρειάζονται* τον αντίπαλο ως κατάφαση της ύπαρξής τους και δικαίωση της πολιτικής τους, σε ένα περίεργο πλέγμα σχέσεων αντιπαράθεσης και αναγνώρισης, εχθρότητας και αλληλεγγύης, αμοιβαίας επιβουλής και συνενοχής. Οι πολιτικοί νεολογισμοί που χρησιμοποιούνται προς χαρακτηρισμό των αντιφατικών αυτών σχέσεων αποδίδουν επακριβώς τη φύση της ειρηνικής συνύπαρξης: «(ισορροπία του τρόμου», «αποθάρρυνση της προσφυγής στην βία» (dissuasion).

Η εξομοίωση των δύο συστημάτων επεκτείνεται επιπλέον στο επίπεδο της εσωτερικής τους δομής και οργάνωσης: η ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας, ο εξορθολογισμός των κρατικών και διοικητικών μηχανισμών, η διόγκωση του γραφειοκρατικού πλέγματος, κοινά φαινόμενα και στα δύο συστήματα, είναι εμφανή στοιχεία της τάσης αυτής συσχηματισμού και εξομοίωσης.

Η άσκηση της εξουσίας, σε Ανατολή και Δύση, φαίνεται να υπακούει σε δική της νομοτέλεια, πέρα από κάθε ιδεολογική δικαίωση: ο διαβόητος πολιτικός «ρεαλισμός» τίθεται ως αυτοσκοπός και αυτονομιμοποιείται από την ίδια του την αποτελεσματικότητα, δεν υπηρετεί ιδεώδη παρά κατ' επίφαση. Στην εποχή μας συντελέστηκε μια παράδοξη μεταξίωση της πολιτικής λειτουργίας που υπέταξε τον πολίτη στις σκοπιμότητές της, αντί να θεθεί η ίδια στην υπηρεσία του, όπως είναι ο πραγματικός προορισμός της. Η αυτονόμηση και υποστασίωση αυτή της πολιτικής σε αυτοτιθέμενη αξία είναι ουσιαστικά διαστροφή και διαστρέβλωση του μέσου σε σκοπό και του σκοπού σε μέσο. Την ευθύνη του εκφυλισμού αυτού της πολιτικής φέρουν από κοινού τα δύο συστήματα.

6. ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΙΑΤΥΠΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗΣ ΙΔΕΑΣ

Η συνειδητοποίηση του αρνητικού απολογισμού των δύο συστημάτων, σύντομη σκιαγράφηση της οποίας επιχειρήθηκε στις προηγούμενες σελίδες, είναι έργο της ανανήφουσας σκέψης του σύγχρονου ανθρώπου. Η ανάνηψη αυτή οδήγησε στη διάγνωση της *κοινής κρίσης* καπιταλισμού και σοσιαλισμού, διάγνωση που είχε ως λογική συνέπεια την *κριτική* των δύο συστημάτων. Κρίση και κριτική βρίσκονται σε μια διαλεκτική σχέση μεταξύ τους: η

κρίση γεννά και τροφοδοτεί την κριτική, η κριτική συνειδητοποιεί και επιδεινώνει την κρίση. Η κριτική κατά τον Marx «μετράει την ύπαρξη με την ουσία, την πραγματικότητα με την ιδέα».⁶⁰ Ουσία και ιδέα είναι εδώ το επαναστατικό ιδεώδες, ύπαρξη και πραγματικότητα η πραγματοποίησή του στα δύο συστήματα που η κριτική αποκαλύπτει ως παραχαράξεις και διαστρεβλώσεις της αρχετυπικής ιδέας. Αλλ' η κριτική είχε εδώ μιαν άλλη συνέπεια που δεν προβλεπόταν στο σχήμα του Marx: η άσκηση της κριτικής λειτουργίας δεν περιορίστηκε μονάχα στην αντικειμενική πραγματικότητα ως πλημμελή πραγματοποίηση του προτύπου, αλλά επεκτάθηκε και στο ίδιο το πρότυπο. Με άλλα λόγια, η κριτική της πραγματωμένης επανάστασης έγινε κριτική της επαναστατικής ιδέας. Για τον σημερινό άνθρωπο, η επανάσταση δεν είναι πια η προσιδιάζουσα λύση στα ενδημικά προβλήματα της συλλογικής συμβίωσης και η πανάκεια στα δεινά που ταλανίζουν ανέκαθεν τις κοινωνίες, με μια λέξη η ακολουθητέα οδός προς απελευθέρωση του ανθρώπου: η απύπνιση της κριτικής σκέψης απομύθευσε τα ιδεώδη και κατέρριψε τα είδωλα της πίστης θρησκευτικής ή εκκοσμικευμένης μορφής που καθόριζαν τη ζωή του. Πίσω από τα ιδεώδη, η καχυποψία της κριτικής σκέψης ανακάλυψε αταπάτη και φενάκη που γέννησε τα δύο εξουσιαστικά συστήματα ως σύγχρονη επανέκδοση καθεστώτων εξανδραποδισμού και ανελευθερίας. Τη διάθεση αυτή απομύθευσης και «αφιεροποίησης» του επαναστατικού ιδεώδους εκφράζει αντιπροσωπευτικά το γνωστό τραγούδι του Georges Brassens:

*«Να πεθάνομε για τις ιδέες, ναι,
αλλά με αργό θάνατο*

.....
*Αν έφταναν μερικές εκατόμβες
για ν' αλλάξει ο κόσμος,
από τότε που τόσα κεφάλια πέφτουν
σε τόσα μεγάλα βράδια,
θά 'μασταν πια στον επίγειο παράδεισο.
Μα η χρυσή εποχή όλο κι αναβάλλεται,
αχόρταγοι οι θεοί, διψούν ακόμα
κι ο θάνατος βασιλεύει.*

.....
*Όχι πια άλλους μακάβριους χορούς
γύρω από την κρεμάλα.
Να πεθάνομε για τις ιδέες, ναι,
αλλά με αργό θάνατο»⁶¹*

60. Ό.π., τ. Ι, σ. 61.

61. «Mourons pour idées, d'accord, mais de mort lente.

.....
Encore s'il suffisait de quelques hécatombes

Η κρίση της κλασικής επαναστατικής ιδέας επέφερε βαθιές αναθεωρήσεις και ανακατατάξεις στην πολιτική σκέψη και στρατηγική. Η μετεπαναστατική ανάνηψη οδήγησε από τη μια μεριά σε *πρακτικούς* αναπροσανατολισμούς του πολιτικού «σχεδίου» που αποσυνδέθηκε από την ιδέα της επανάστασης, από την άλλη σε *θεωρητικές* αναδιατυπώσεις και αμφισβητήσεις του παραδοσιακού μαρξισμού.

A. — Στον *πολιτικό* χώρο διαγράφονται σχηματικά οι εξής τάσεις:

α) Μια «ενδο-μαρξιστική» αναθεώρηση της επαναστατικής ιδέας οδήγησε στην προσπάθεια αναπροσαρμογής του επαναστατικού σχεδίου στις ιστορικές συνθήκες του καιρού μας. Τυπικός εκπρόσωπος της αναθεωρητικής αυτής τάσης είναι ο *ευρωκομμουνισμός*, ο οποίος, εγκαταλείποντας το κλασικό σχήμα της βίαιης ανατροπής της καθεστηκίας τάξης, επιδιώκει τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας μέσα από τα θεσμικά πλαίσια της αστικής δημοκρατίας. Κύριοι φορείς του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος είναι τα κομμουνιστικά κόμματα της Ιταλίας, της Ισπανίας και της Γαλλίας. Ο ευρωκομμουνισμός εγκατέλειψε καίριες θέσεις του κλασικού μαρξισμού, όπως είναι η θεωρία της δικτατορίας του προλεταριάτου, πράγμα που προκάλεσε σάλο στους κόλπους του σοσιαλιστικού στρατοπέδου, ενώ από την άλλη μεριά υιοθέτησε πολιτικά συνθήματα που δεν απέχουν κατά πολύ από τα προγράμματα των άλλων προοδευτικών κομμάτων. Έτσι οι γάλλοι κομμουνιστές προβάλλουν τα αιτήματα της «προχωρημένης δημοκρατίας» (*démocratie avancée*) και του «σοσιαλισμού γαλλικής απόχρωσης» (*socialisme aux couleurs de la France*).

β) Στους αντίποδες του ευρωκομμουνισμού τοποθετείται μια «υπερμαρξιστική» αναθεώρηση του επαναστατικού σχεδίου υπό τη μορφή *ριζοσπαστικοποίησης της επαναστατικής ιδέας*, μετά τη συνειδητοποίηση της «προδοσίας» του σοσιαλιστικού ιδεώδους από τον εγκατεστημένο μαρξισμό. Φορέας της τάσης αυτής είναι ο *αριστερισμός* που εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε ιδιαίτερα μετά τον παρισινό Μάη του '68. Πρόκειται για ένα γνωστό στην ιστορία του σοσιαλιστικού κινήματος περιθωριακό φαινόμενο ταραγμένων εποχών, που ο Λένιν χαρακτηρίζει ως «παιδική αρρώστια του κομμουνισμού», ενώ αντίθετα ο αριστεριστής ηγέτης Cohn-Bendit, παρωδώντας τη λενινιστική διατύπωση, αποκαλεί «αντίδοτο στη γεροντική αρρώστια του

pour qu'enfin tout changeât, qu'enfin tout s'arrangeât, depuis tant de grands soirs que tant de têtes tombent, au paradis sur terre, on y serait déjà.

Mais l'âge d'or sans cesse est remis aux calendes, les dieux ont toujours soif, n'en ont jamais assez, et c'est la mort, la mort toujours recommencée.)

.....
Plus de danse macabre autour des échafauds, mourons pour des idées, d'accord, mais de mort lente.

κομμουνισμού». ⁶² Ο αριστερισμός, του οποίου η προσφυγή σε βίαιες μεθόδους επιτείνει την απομόνωση και περιθωριοποίηση, είναι τυπικό σύνδρομο του αδιεξόδου στο οποίο περιήρθε η επαναστατική ιδέα στην εποχή μας.

γ) Μια τρίτη, «εξω-μαρξιστική» μορφή αμφισβήτησης της επαναστατικής ιδέας, που είναι ουσιαστικά επανέκδοση ενός παλιού εγχειρήματος, αποκτά σήμερα ιδιαίτερη σημασία υπό το φως των πολιτικοϊδεολογικών ανακατατάξεων του καιρού μας. Πρόκειται για την *ιδέα της μεταρρύθμισης*, αιώνιας αντιπάλου της επανάστασης, που επιδιώκει τη σταδιακή βελτίωση της κοινωνίας μέσα από μεγαλύτερου ή μικρότερου βεληνεκούς θεσμικούς μετασχηματισμούς σε συσχετισμό με την εκάστοτε πολιτική και οικονομική συγκυρία. Φορείς της μεταρρυθμιστικής ιδέας έγιναν τα *σοσιαλδημοκρατικά κόμματα* που απομακρύνθηκαν βαθμιαία από το μαρξισμό, του οποίου ήταν ωστόσο το πρώτο λίκνο, για να εγκλωπωθούν τις αρχές της αστικής δημοκρατίας — για να γίνουν «διαχειριστές της καπιταλιστικής κρίσης», σύμφωνα με τη μαρξιστική αποτίμηση. Σήμερα η μεταρρυθμιστική ιδέα επανεμφανίζεται ως εναλλακτική λύση στην κρίση της επανάστασης. Χαρακτηριστική στη συνάρτηση αυτή είναι η άποψη του Popper, όπως τη διατύπωσε στην αντιπαράθεσή του με τον Marcuse πάνω στο θέμα: «Επανάσταση ή μεταρρύθμιση;». «Τα δυτικά δημοκρατικά συστήματα», λέει ο Popper, «είναι πολύ ατελή και χρειάζονται βελτίωση· είναι ωστόσο τα καλύτερα από όσα υπήρξαν ως τώρα. Και άλλες βελτιώσεις είναι αναγκαίες. Αλλά η πιο επικίνδυνη ίσως από τις πολιτικές ιδέες είναι η επιθυμία να κάμουμε τους ανθρώπους τέλειους και ευτυχείς. Γιατί η προσπάθεια να πραγματοποιήσουμε τον ουρανό πάνω στη γη γέννησε πάντα την κόλαση». ⁶³

δ) Τέλος, στα κράσπεδα του φάσματος αναθεωρήσεων και αμφισβήτησεων της επαναστατικής ιδέας τοποθετείται σήμερα τόσο το *ειρηνιστικό κίνημα* ενάντια στους ξέφρενους εξοπλισμούς Ανατολής και Δύσης, όσο και το κίνημα που προήρθε από την *οικολογική* ευαισθητοποίηση. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός, ότι κύριο ρόλο στα κινήματα αυτά παίζουν «απογοητευμένοι» της κλασικής επαναστατικής ιδέας. Τα ρεύματα αυτά αναδραστηριοποιούν και αναπροσανατολίζουν πολλές «παροπλισμένες» επαναστατικές δυνάμεις.

Β. — Στο *θεωρητικό* πεδίο εμφανίστηκαν αποκλίνουσες τάσεις αναθεώρησης και αμφισβήτησης της κλασικής μαρξιστικής θεωρίας, από τις οποίες μνημονεύω τις αντιπροσωπευτικότερες:

α) Ο Sartre, ο Marcuse και ο Bloch ανάλαβαν από διαφορετικές οπτικές

62. Daniel Cohn-Bendit, *Le gauchisme, remède à la maladie sénile du communisme*, Παρίσι, Edit. du Seuil, 1968.

63. *Revolution oder Reform? Herbert Marcuse und Karl Popper. Eine Konfrontation*, hrsg. von Franz Stark, Kösel Verlag, Μόναχο 1971, σ. 3.

γωνίες την ανανέωση του μαρξισμού, εγχείρημα που δεν είναι στα μάτια της μαρξιστικής ορθοδοξίας παρά ανανεωμένος ρεβιζιονισμός.

Η φιλοσοφική πορεία του *Sartre* οδηγεί από την υποκειμενικότητα της ύπαρξης στην αντικειμενικότητα της ιστορίας, από τον υπαρξισμό στο μαρξισμό. Για τον ύστερο *Sartre*, ο μαρξισμός είναι η «αξεπέραστη φιλοσοφία της εποχής μας»⁶⁴ της οποίας η «ιδεολογία της ύπαρξης» δεν αποτελεί παρά μια «παρέμβλητη περιοχή» (*enclave*),⁶⁵ μια φιλοσοφία όμως που χρειάζεται ανανέωση και γονιμοποίηση υπό το φως των δεδομένων της σημερινής πραγματικότητας.⁶⁶ Η τελευταία φιλοσοφία του *Sartre* προσπαθεί να συζεύξει την ιδέα της ανθρώπινης ελευθερίας με τη νομοτελειακή κατανόηση της ιστορίας: «Το σημαντικό δεν είναι τι έκαμαν τον άνθρωπο, αλλά τι ο ίδιος κάνει αυτό που τον έκαμαν».⁶⁷ Ο *Sartre* αποπειράται μια ανθρωπολογική «διόρθωση» του μαρξισμού, επανεισάγοντας στον ιστορικό ντετερμινισμό την ιδέα της υποκειμενικότητας. Έτσι η ατομικότητα επανακαταφάσκει ως συμπληρωματικό και αλληλέγγυο στοιχείο της συλλογικότητας. Παράλληλα με το θεωρητικό εγχείρημα ανανέωσης της μαρξιστικής σκέψης, η στρατεύση του *Sartre* στις τάξεις του αριστεριστικού κινήματος μετά το Μάη του '68 επηρέασε σημαντικά τις πολιτικές θέσεις της νέας αριστεράς. Ωστόσο οι ακρότητες και οι παλινωδίες του δεν ήταν θετική συμβολή στη διαμόρφωση του πολιτικού τοπίου της Γαλλίας.

Για τον *Marcuse*, η επαναστατική ιδέα δεν έχασε την εγκυρότητά της και δεν απαξιώθηκε καθ' εαυτήν, αλλά μαστίζεται από μian ιδιόμορφη ιστορική ανεστioτητα: προνομιακός «τόπος» πραγματοποίησής της δεν είναι πια οι προηγμένες βιομηχανικές κοινωνίες, στους κόλπους των οποίων αμαυρώθηκε και αποδυναμώθηκε το εμπρηστικό της περιεχόμενο. Ο φυσικός φορέας της, η εργατική τάξη, όχι μονάχα δεν είναι πλέον η άρνηση του κρατούντος συστήματος, αλλά μεταβλήθηκε αντίθετα σε σύμμαχο και υποστηρικτή του, καταφάσκοντας τη λογικότητά του και εσωτερικεύοντας τις αξίες του: ενσωματωμένη οργανικά στο σύστημα που την εκμεταλλεύεται, η εργατική τάξη, κατά παρέκκλιση από την κλασική «θεωρία της εξαθλίωσης», δεν έχει μονάχα «να χάσει τις αλυσίδες της» στη βίαιη ανατροπή του, σύμφωνα με την περίφημη διατύπωση του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*.⁶⁸ Η άνοδος του *μονοδιάστατου ανθρώπου* υπονόμωσε την επαναστατική ιδέα που βρίσκει στο εξής μοναδικό καταφύγιο σε περιθωριακές ομάδες και απόκληρους του συστήματος, των οποίων εμπνέει τις βίαιες αλλ' ανίσχυρες εξεγέρσεις ως «μεγάλη άρ-

64. *Critique de la raison dialectique*, Παρίσι, Gallimard, 1960, σ. 9.

65. *Ό.π.*, σ. 9-10.

66. Συνέντευξη στην επιθεώρηση *L'Arc*, 30/1966, σ. 95.

67. *Ό.π.*

68. Karl Marx, *ό.π.*, τ. II, σ. 858. Πρβλ. Kurt Lenk, *ό.π.*, σ. 9.

νηση» (*grosse Weigerung*).⁶⁹ Οι ιδέες αυτές του Marcuse προετοίμασαν και εξέφρασαν θεωρητικά την ιδεολογία του αριστεριστικού κινήματος στη δεκαετία του '60.

Ο Bloch επιχειρεί την αναζωογόνηση και επανακατάφραση της *ουτοπικής* διάστασης του μαρξισμού που περιέπεσε σε λήθη υπό την επήρεια της θεσμοποιημένης επαναστατικής ιδεολογίας. Η επαναφορά της *επαναστατικής ελπίδας*⁷⁰ στο προσκήνιο της μαρξιστικής σκέψης που αποπειράται ο Bloch, αποβλέπει στην επανασύνδεση με το «θερμό ρεύμα» (*Wärmestrom*) της επαναστατικής ιδέας που αντικαταστάθηκε στην ιστορική πορεία από το «ψυχρό ρεύμα» (*Kältestrom*)⁷¹ του «υπαρκτού σοσιαλισμού».

β) Ένα άλλο θεωρητικό ρεύμα αμφισβητεί την εγκυρότητα του επαναστατικού σχεδίου στην ολότητά του και αρνείται την πρωτοτυπία της μαρξιστικής θεωρίας. Συγκαταλέγω εδώ, παρά τους ιδιαίτερους προσανατολισμούς της σκέψης τους και τις διαφορετικές οπτικές τους γωνίες, τον Καστοριάδη, τον Aron και τον Foucault.

Για τον Κορηήλιο Καστοριάδη και τον Raymond Aron, ο μαρξισμός δεν είναι στην πραγματικότητα παρά ένα *ενδο-καπιταλιστικό φαινόμενο*, δεν συνιστά κατά συνέπεια ρήξη του καπιταλιστικού συνεχούς και δεν προσφέρει την εναλλακτική λύση στην αστική δημοκρατία. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, ο μαρξισμός πρέπει να κατανοηθεί ως *συνάρτηση και εξάρτημα του καπιταλισμού*, ως προϊόν και σύμβαμα του αστικού πολιτισμού. «Η ιστορία δείχνει στα πράγματα», γράφει ο Καστοριάδης, «ό,τι η θεωρητική ανάλυση από την πλευρά της αποδεικνύει στο χώρο των ιδεών, ότι δηλαδή το μαρξιστικό σύστημα προέρχεται από την καπιταλιστική κουλτούρα, στην πιο ευρεία σημασία του όρου, και είναι κατά συνέπεια παραλογισμός να χρησιμοποιηθεί ως όργανο της επανάστασης».⁷² Ο Raymond Aron, του οποίου, όπως ειπώθηκε με κάποια δόση χαιρεκακίας, η ιστορία δικαίωσε τις απόψεις εις βάρος του Sartre, αφιέρωσε στην κριτική ανασκευή του μαρξισμού ένα δοκίμιο με το χαρακτηριστικό τίτλο: *Συνηγορία υπέρ της παρακμασμένης Ευρώπης* (*Plaidoyer pour l'Europe décadente*). Γράφει ο Aron στο βιβλίο αυτό: «Ο μαρξισμός αντιπροσωπεύει μια από τις κριτικές της βιομηχανικής κοινωνίας στην

69. Βλ. Herbert Marcuse, *Der eindimensionale Mensch. Studien zur Ideologie der fortgeschrittenen Industriegesellschaft*, Luchterhand Verlag, Neuwied und Berlin 1967, ιδιαίτερα σ. 11-20: «Die Paralyse der Kritik: eine Gesellschaft ohne Opposition», και σ. 76-102: «Der Sieg über das unglückliche Bewusstsein: repressive Entsublimierung». Βλ. επίσης, Stefan Breuer, *Die Krise der Revolutionstheorie. Negative Vergesellschaftung und Arbeitsmetaphysik*, Syndikat, Frankfurt a/Main 1977.

70. Βλ. το θεμελιώδες έργο του Ernst Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, 2 τόμοι, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/Main 1959.

71. Βλ. *Das Prinzip Hoffnung*, τ. I, σ. 235 κ.ε.

72. Cornelius Castoriadis, *L'institution imaginaire de la société*, Παρίσι, Edit. du Seuil, 1975, σ. 92.

καπιταλιστική της μορφή, που διατυπώθηκαν στα μέσα του περασμένου αιώνα. Η κριτική αυτή, είτε αποδέχεται κανείς τη συλλογιστική της είτε όχι, αποτελεί συστατικό στοιχείο της ευρωπαϊκής σκέψης.⁷³

Παρόμοια είναι και η αποτίμηση του *Michel Foucault*, που τοποθετείται όμως σε ένα άλλο επίπεδο, το επίπεδο της επιστημολογικής διάταξης της γνώσης στον 19ο αιώνα, στην οποία η μαρξιστική σκέψη δεν επέφερε κατά την αντίληψή του καμιά αλλαγή. «Ο μαρξισμός», γράφει ο Foucault, «είναι μέσα στη σκέψη του 19ου αιώνα όπως το ψάρι στο νερό· δηλαδή οπουδήποτε αλλού παύει να αναπνέει». Γι' αυτό και «οι διενέξεις ανάμεσα στην αστική και την επαναστατική οικονομική θεωρία δεν προκαλούν παρά φαινομενικές θύελλες: δεν είναι στην πραγματικότητα παρά επιφανειακές ρυτίδες και τρικυμίες σε μια παιδική λεκάνη».⁷⁴

γ) Τέλος, στη «δεξιά» πτέρυγα του φάσματος θεωρητικών αμφισβητήσεων της επαναστατικής ιδέας βρίσκεται το αποκαλούμενο ρεύμα των «*Néon φιλοσόφων*», κατά πλειοψηφία «μετανοημένων» στελεχών του φοιτητικού κινήματος του '68 που ξαναγύρισαν στους κόλπους της αστικής κοινωνίας, για να γίνουν εκφραστές μιας ανανεωμένης ιδεαλιστικής σκέψης. Το ρεύμα αυτό, που κατέλαβε για μια στιγμή το προσκήνιο της γαλλικής πνευματικής ζωής, προσπαθεί να συνδυάσει μια οξεία και εμπαθή κριτική του μαρξισμού με το ανεδαφικό κήρυγμα επιστροφής στις αξίες της εβραιοχριστιανικής παράδοσης.

7. ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Ύστερα από τον περίπλοκο αυτό μέσο από τα ιστορικά δεδομένα της μεταπαστατικής πραγματικότητας, επιβάλλεται μια φιλοσοφική προσέγγιση της επαναστατικής προβληματικής. Περιορίζομαι στη διατύπωση μερικών «ερμηνευτικών προτάσεων» ως προλεγομένων σε μιαν ανάγνωση του επαναστατικού φαινομένου υπό το φως της διαλεκτικής σχέσης επαναστατικής ιδέας-επανάστασης.

1) Η διαλεκτική της ιδέας και της πραγματικότητας είναι ένα κλασικό θέμα της φιλοσοφίας: υπάρχει οντολογική και αξιολογική διαφορά ανάμεσα στο ιδεώδες και την πραγματοποίησή του, τη θεωρία και την πράξη, τη φαντασία και την εμπειρική αντικειμενικότητα, την ουτοπία και τον «τόπο» της ιστορίας, την ιδέα και την ιδεολογία. Τη διαφορά αυτή εκφράζει υποδειγματικά

73. Raymond Aron, *Plaidoyer pour l'Europe décadente*, Παρίσι, Robert Laffont, Coll. «Pluriel», 1977, σ. 179.

74. Michel Foucault, *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*, Παρίσι, Gallimard, 1966, σ. 274.

το περίφημο πλατωνικό ζεύγος ιδέα-είδωλο που προσδιορίζει τη σχέση νοητού και αισθητού κόσμου.⁷⁵ Το ιδεώδες είναι μια *κανονιστική αρχή* στην καντιανή σημασία του όρου (regulatives Prinzip),⁷⁶ δηλαδή ένας ανέφικτος στόχος και ένα απραγματοποίητο όραμα, που όμως κρατά σε εγρήγορση και κατευθύνει την ανθρώπινη δραστηριότητα. Ο Nietzsche εξέφρασε την ιδέα, χαρακτηρίζοντας το αδύνατο ως «διορθωτικό» του ανθρώπου.⁷⁷ Από την άποψη αυτή, η πραγματικότητα της επανάστασης δεν είναι και δεν μπορεί να είναι παρά μια *πλημμελής και ανεπαρκής* πραγματοποίηση της επαναστατικής ιδέας: η ιστορική εμπειρία ανάλαβε να επιβεβαιώσει τον κανόνα αυτό.

2) Στην προέκταση της ιδέας αυτής, η διάκριση του Camus ανάμεσα στην *εξέγερση* (révolte) και την *επανάσταση* (révolution) δια φωτίζει την ασυμμετρία μεταξύ επαναστατικού ιδεώδους και πραγματωμένης επανάστασης: η εξέγερση αντιστοιχεί στην επαναστατική ιδέα, η επανάσταση στην πραγματοποίησή της. Η εξέγερση είναι η προνομαϊκή στιγμή μιας αυθόρμητης *άρνησης* της υπάρχουσας πραγματικότητας, που δεν υποτάσσεται σε σχεδιασμούς και σκοπιμότητες, στο όνομα μιας πρωταρχικής και χωρίς όρους *κατάφασης* του ανθρώπου, είναι «νοσταλγία αθωότητας και επίκληση του είναι».⁷⁸ Η επανάσταση αντίθετα είναι μια υπολογισμένη ενέργεια που υπακούει σε μια συγκεκριμένη στρατηγική και αποβλέπει στην πραγματοποίηση ενός προκαθορισμένου σχεδίου, δηλαδή στην αντικατάσταση μιας τάξης πραγμάτων από μian άλλη. Η πρώτη είναι προσωπική διαμαρτυρία που δημιουργεί *αξίες*, η δεύτερη συλλογική πράξη που παράγει *ιστορία*. Για τον Camus, «η επανάσταση ξεκινά από την ιδέα, είναι η ένταξη της ιδέας στην ιστορική εμπειρία· η εξέγερση είναι η κίνηση που οδηγεί από την ατομική εμπειρία στην ιδέα».⁷⁹ Με άλλα λόγια, ενώ η πορεία της εξέγερσης είναι *ανιούσα*, από την εμπειρία στο ιδεώδες, από το σχετικό στο απόλυτο, σε μια κίνηση εξύψωσης και εξιδανίκευσης του πεπερασμένου, η πορεία της επανάστασης είναι *κατιούσα*, από το ιδεώδες στην προκρούστεια κλίνη της εμπειρίας, από το απόλυτο στη σχετικότητα της ιστορίας, σε μια κίνηση απομάκρυνσης και έκπτωσης από το ιδεώδες. Η επανάσταση ως εγχείρημα «εγκατάστασης» στην εμπειρικότητα και θεσμοποίησης του ιδεώδους είναι εκφυλισμός της εξέγερσης.

75. Βλ. την πλατωνική ανάλυση στο «μύθο του σπηλαίου», Πολ. VII, 514a-517a.

76. I. Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, Transzendente Dialektik, 2. Buch, 2. Hauptstück, 8. Abschnitt: «Regulatives Prinzip der reinen Vernunft in Ansehung der kosmologischen Ideen», στο I. Kant, *ό.π.*, II, σ. 472, 473.

77. Fr. Nietzsche, *Das Philosophenbuch. Theoretische Studien*, traduction, introduction et notes par Angèle K. Marietti, Aubier-Flammarion, édition bilingue, Παρίσι 1969, σ. 202.

78. Albert Camus, *L'homme révolté*, στο *Essais*, Παρίσι, Gallimard, «Bibliothèque de la Pléiade», 1965, σ. 515.

79. *Ό.π.*, σ. 516.

3) Η επαναστατική ιδέα παρουσιάζει αξιοσημείωτες αναλογίες με την υπόσχεση της «παρουσίας» στο πρωτοχριστιανικό κήρυγμα. Η διάψευση της εσχατολογικής ελπίδας, η «απουσία» της παρουσίας, οδήγησε στη θεμελίωση του ιστορικού θεσμού της εκκλησίας ως υποκατάστατου του υπερϊστορικού ιδεώδους. Η διάψευση των επαναστατικών επαγγελιών οδήγησε στη θεσμική «εγκατάσταση» της επανάστασης, δηλαδή στη θεμελίωση κοινωνικοπολιτικών συστημάτων εντεύθεν της αρχετυπικής ιδέας. Αλλά η αναλογία αποκαλύπτεται ως *γενεαλογική σχέση*, όταν ληφθεί υπ' όψη ότι η επαναστατική ιδέα δεν είναι ουσιαστικά παρά *εκκοσμικευμένη μεταγραφή* της ευαγγελικής παρουσίας μετά τη διαπίστωση του «θανάτου του θεού» και τη συνακόλουθη προαγωγή του ανθρώπου σε μοναδικό υποκείμενο της ιστορίας: η κατάργηση της μετακοσμικής διάστασης του κόσμου και η ταύτισή του με το ενδοκοσμικό του διαμέτρημα οδήγησε στην επιδίωξη της τελείωσης του ανθρώπου μέσα στα κοσμικά και κοινωνικά του πλαίσια. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός, ότι τόσο η αστική όσο και η προλεταριακή επανάσταση εμφανούνταν από σφώς αντιθηρησκευτικό πνεύμα και αθεϊστικές τάσεις. Έτσι την ιδέα του θεού αντικατέστησε η εξιδανικευμένη ιδέα του ανθρώπου,⁸⁰ την παθητική προσδοκία της «παρουσίας» η ενεργητική στράτευση της επαναστατικής πράξης, τη *θέωση* ο *εξανθρωπισμός* του ανθρώπου.⁸¹ Η επίτευξη της ανθρώπινης τελείωσης υπό τη μορφή του *τέλους της ιστορίας* —πέρατος και ολοκλήρωσης— επιχειρήθηκε και από τους δύο αυτούς δρόμους, την *ετερόνομη* αναμονή της θείας αρωγής και την *αυτόνομη* δραστηριοποίηση των ανθρώπινων δυνάμεων, με το ίδιο απογοητευτικό αποτέλεσμα: η εσχατολογική κατανόηση της ιστορίας, σύμφωνα με την οποία η τελευταία αυτή εκβάλλει σε μια *μετα-ιστορία* ενδοκοσμικής ή υπερβατικής φύσης, κατέληξε και στις δύο περιπτώσεις σε αδιέξοδο. Ο σημερινός άνθρωπος εγκατέλειψε γι' αυτό τη θήρα του απολύτου, για να εγκατασταθεί μετρίοφρονα στις διαστάσεις της ιστορικής σχετικότητας.⁸²

4) Η εμφάνιση της επαναστατικής ιδέας ως μοχλού και δρώσας δύναμης της κοινωνικοπολιτικής πράξης συνδέεται με την *προαγωγή των μαζών* σε υποκείμενο της ιστορίας,⁸³ καινοφανές στοιχείο των νεότερων χρόνων. Συντελέστηκε έτσι μια αξιολογική αντιστροφή στην ιεράρχηση θεμελιακών εννοιών του δυτικού ανθρώπου: την *ατομικότητα*, κεντρική ιδέα της δυτικής

80. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του Sartre, *L'être et le néant*, Παρίσι, Gallimard, 1943, σ. 653-654.

81. Πρβλ. Ernst Topitsch, *Gottwerdung und Revolution. Beiträge zur Weltanschauungsanalyse und Ideologiekritik*, Verlag Dokumentation, UTB 288, Pullach bei München 1973, σ. 16-38.

82. Ο Maurice Duverger επισημαίνει επίσης τη «χριστιανική γενεαλογία» της επαναστατικής ιδέας, *ό.π.*, σ. 224, 225.

83. Πρβλ. José Ortega y Gasset, *Der Aufstand der Massen*, Deutsche Verlags-Anstalt, Στουτγάρδη 1952, σ. 7.

ανθρωπολογίας που γέννησε τον αστικό ατομικισμό, αντικατέστησε η συλλογικότητα, έννοια που εκφράζει τη δυναμική σύνθεση και λειτουργία του κοινωνικού είναι.⁸⁴ Η διάψευση των επαναστατικών προσδοκιών συνδέεται ενδεχομένως με τη δυσκολία εμβολιασμού της ιδέας της συλλογικότητας σε έναν πολιτιστικό χώρο που είχε ως άξονα αναφοράς την ιδέα της ατομικότητας. Αν οι συσχετισμοί αυτοί είναι ορθοί, τότε διαφωτίζονται ως ένα βαθμό τόσο το φαινόμενο της κατίσχυσης της σοσιαλιστικής επανάστασης σε χώρες με δεσπόζον το στοιχείο της συλλογικότητας, όσο και το γεγονός ότι, στον δυτικό χώρο, την απύσχα συλλογική επανάσταση τείνει όλο και πιο πολύ να υποκαταστήσει η πανταχού παρούσα ατομική —ή ομαδική— εξέγερση.

Ας σημειωθεί παρενθετικά, ότι η προβολή της συλλογικότητας εις βάρος της ατομικότητας στη μαρξιστική σκέψη δεν είναι στην πραγματικότητα παρά μια τεθλασμένη οδός που επαναφέρει στον συγκεκριμένο άνθρωπο, την ευτυχία του οποίου έχει ως ύστατο τέλος η κοινωνική οργάνωση: η δισχιλιετής αποτυχία του χριστιανισμού ως εγχειρήματος βελτίωσης της κοινωνίας με αφετηρία την *ελεύθερη βούληση*, δηλαδή την ανεξέλεγκτη και κυρίαρχη προαίρεση του ατόμου, κατέστησε *δυνατή και αναγκαία* την προσφυγή στη συλλογική πράξη και τον ατομικό πειθαναγκασμό που αυτή συνεπάγεται, ως τη μόνη οδό εγκαθίδρυσης μιας δίκαιης κοινωνίας στην υπηρεσία του ατόμου. Οι εκτροχιασμοί της συλλογικής πράξης που επακολούθησαν δεν συμπεριλαμβάνονταν στο ουμανιστικό σχέδιο του Marx.

8. ΤΟ ΑΙΤΗΜΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Είναι σήμερα κοινότοπη διαπίστωση, ότι τα κοινωνικοπολιτικά συστήματα που προήρθαν από δύο νικηφόρες επαναστάσεις, ο καπιταλισμός και ο σοσιαλισμός, δεν προσφέρουν τις δυνατότητες του «εὖ ζῆν». Η μετεπαναστατική ανάνηψη, καρπός της ιστορικής εμπειρίας Ανατολής και Δύσης, θεμελίωσε την πεποίθηση ότι τα δύο συστήματα πρόδωσαν τις προσδοκίες που τα κυοφόρησαν και εκφυλίστηκαν σε καθεστώτα ανελευθερίας και καταπίεσης. Έτσι ο σημερινός άνθρωπος, θύμα ιδεολογικού αποπροσανατολισμού και πολιτικής ανεσιτότητας, βρίσκεται ξανά σε αναζήτηση των όρων μιας αυθεντικής κοινωνικής ύπαρξης, πέρα από τα δύο συστήματα, σε μια κοινή απόρριψη της διπλής καθεστηκυίας τάξης. Η αναζήτηση αυτή είναι ουσιαστικά ένα σισύφειο έργο, αποκαρδιωτικό στην επαναληπτικότητά του, ηρωικό ωστόσο στη συνεχώς ανανούμενη επικαιρότητά του: είναι η αναζήτηση της *αληθινής μορφής της δημοκρατίας*, της οποίας η ιστορική πραγματικότητα

84. Πρβλ. Michel Henry, *L'amour les yeux fermés*, Gallimard, Coll. «Folio», 1982, σ. 159.

δεν έχει να επιδείξει παρά διαστρεβλώσεις και παραχαράξεις. Δυόμισι χιλιετηρίδες μετά την επινόηση και τη θεωρητική της θεμελίωση, η έννοια της δημοκρατίας επιβεβαιώνεται ως το μοναδικό και αναντικατάστατο πρότυπο κοινωνικής συμβίωσης, μολονότι η ενσάρκωσή του σε συγκεκριμένη πράξη συλλογικής ζωής εξακολουθεί να παραμένει ένα ανέφικτο ιδεώδες. Ο ουτοπικός αυτός χαρακτήρας του δημοκρατικού ιδεώδους εμπνέει τις πολιτικές αναζητήσεις του καιρού μας.

Βρισκόμαστε σήμερα σε μιαν αποφασιστική ιστορική καμπή, που επιβάλλει επείγοντα τον επανορισμό της δημοκρατίας και την επανάληψη με νέα μέσα του δημοκρατικού εγχειρήματος: σε κρίσιμες στιγμές της ιστορικής του πορείας, όπου βρίσκεται αντιμέτωπος με τα οριακά προβλήματα της ύπαρξής του, ο άνθρωπος ξαναγυρνά στο αφετηριακό σημείο της εξέλιξής του, σαν να ήταν ο *πρώτος και μόνος* που επωμίζεται την ευθύνη της ανθρωπίνης περιπέτειας. Το δημοκρατικό εγχείρημα δυσχεραίνεται στις μέρες μας από το γεγονός, ότι δεν υπάρχουν πια επιμέρους κοινωνίες με στεγανές οριοθετήσεις, αλλά *μια* παγκόσμια κοινωνία με καινούργιους κανόνες λειτουργίας και υπό ανέκδοτες συνθήκες ύπαρξης. Το παράδοξο του πολιτικού προβλήματος της εποχής μας έγκειται στο ότι, ενώ το αίτημα της δημοκρατίας γίνεται συνεχώς επιτακτικότερο, ξέρομε σήμερα λιγότερο παρά ποτέ τι σημαίνει αληθινή δημοκρατία. Οι προηγούμενες γενιές είχαν τη βεβαιότητα πως ήξεραν, και δεν απέδιδαν την αποτυχία των προσπαθειών τους για την πραγματοποίησή της παρά στις συγκυριακές αντιξοότητες της ιστορικής πραγματικότητας. Είμαστε σε μειονεκτικότερη θέση από τους προγενέστερους, γιατί σήμερα στην *ανασφάλεια της πράξης* προστέθηκε και η *αβεβαιότητα της γνώσης*.

Την παράδοξη αυτή κατάσταση αντικατοπτρίζει η προκλητική απόφαση: «*Η ελευθερία γεννά την ανισότητα, η ισότητα γεννά την ανελευθερία*»,⁸⁵ απόφαση οπωσδήποτε ανακριβής και άδικη στην υπερβολή της, ορθή όμως ως έκφραση της απορητικής μας στάσης μπροστά στο αδιέξοδο των δύο συστημάτων. Σύμφωνα με την ετυμολογία αυτή, η αστική δημοκρατία, προάγοντας την ελευθερία του ατόμου, οδήγησε στην καπιταλιστική παραχαράξη της: την ελευθερία σφετερίστηκε μια μειονότητα προνομίων του πλούτου και της πολιτικής εξουσίας, η οποία προς διατήρηση των προνομίων της επέβαλε στη συντριπτική πλειοψηφία των πολιτών ένα καθεστώς αδικίας και ανισότητας. Ο σοσιαλισμός αντίθετα, προάγοντας την ισότητα υπό τη μορφή της κοινωνικής δικαιοσύνης, εκφυλίστηκε σε ένα καθεστώς ανελευθερίας: η ισότητα έγινε όχι *εξίσωση* και *εξύψωση* των ατόμων σε ένα επίπεδο απόσκοπτης ανάπτυξης των δυνατοτήτων τους, αλλά *ισοπέδωσή* τους σε ένα κοινωνικό μάγμα εξομοίωσης και κομορμισμού, όπου καταπνίγεται η προ-

85. Πρβλ. Maurice Duverger. *ό.π.*, σ. 247.

σωπική ελευθερία. Η απορητική μας στάση μπροστά στο συνεχώς διαψευδόμενο ιδεώδες της δημοκρατίας μοιάζει με εκείνη του πλατωνικού «Σοφιστή» που θέτει το οντολογικό ερώτημα: «Δήλον γάρ ὡς ὑμεῖς μὲν ταῦτα (τί ποτε βούλεσθε σημαίνειν ὅποταν ὄν φθέγγησθε) πάλοι γινώσκετε, ἡμεῖς δὲ πρό τοῦ μὲν φόμεθα, νῦν δ' ἠπορήκαμεν».⁸⁶

Τη σωστή κατεύθυνση προς αναζήτηση της αληθινής δημοκρατίας υποδεικνύει ίσως η διακήρυξη του Ernst Bloch: «Δεν υπάρχει δημοκρατία χωρίς σοσιαλισμό, αλλ' ούτε σοσιαλισμός χωρίς δημοκρατία».⁸⁷ Θα έλεγα σε μια πιο οξεία διατύπωση: *η πραγματική δημοκρατία είναι σοσιαλισμός, ο αληθινός σοσιαλισμός είναι δημοκρατία*. Είναι κατά συνέπεια παραπλανητική η σύζευξη των ὀρων στις ταυτολογικές εκφράσεις «δημοκρατικός σοσιαλισμός» και «σοσιαλιστική δημοκρατία», γιατί δεν είναι στην πραγματικότητα παρά ιδεολογική κύρωση της ιστορικής τους διάζευξης. Το επιτακτικό αίτημα των καιρών μας είναι η *οργανική σύμπτωση και ταύτιση δημοκρατίας και σοσιαλισμού*, ο ουσιαστικός συγκερασμός ελευθερίας και δικαιοσύνης σε μιαν ανέκδοτη μορφή συλλογικής ζωής που να εξασφαλίζει στον άνθρωπο μιαν άξια του ανθρώπου ύπαρξη.

86. Σοφ. 244a.

87. Ernst Bloch, *Im Christentum steckt die Revolte*, Edition «Arche Nova», Ζυρίχη 1971, σ. 22.